

İSLÂM'DA MEDENİYET BİLİMLERİ TARİHİ

2. CİLT

EDİTÖRLER

Recep Şentürk

Ahmet Süruri

Rıza Tevfik Kalyoncu

Mustafa Sürün

Ebru Morgül

GEHICHTE
DES
ARABISCHEN
SCHRIFTTUMS

GEHICHTE
DES
ARABISCHEN
SCHRIFTTUMS

GEHICHTE
DES
ARABISCHEN
SCHRIFTTUMS

BAND X

BAND X

BAND

MATHEMATISCHE
GEOGRAPHIE
UND
KARTOGRAPHIE

THE I

IBN HALDUN
UNIVERSITY

**İSLÂM'DA
MEDENİYET BİLİMLERİ
TARİHİ**

2. CİLT

EDİTÖRLER

Recep Şentürk
Ahmet Süruri
Rıza Tevfik Kalyoncu
Mustafa Sürün
Ebru Morgül

İBN HALDUN
ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi (2. Cilt)

Editörler

Recep Şentürk

Ahmet Süruri

Rıza Tevfik Kalyoncu

Mustafa Sürün

Ebru Morgül

ISBN (2. Cilt) 978-625-7249-24-9

ISBN (Tkt.) 978-625-7249-23-5

1. Baskı 2021 / İstanbul

İHÜ Yayınları 34

Genel Yayın Yönetmeni: Savaş C. Tali
 Yayın Yönetmeni: Halil İbrahim Dinici
 Kapak: İHÜ Yayınları
 Mixampaj: İHÜ Yayınları

Baskı&Cilt: Erişim Basım Yayın
 Sertifika No: 50502

İslâm'da medeniyet bilimleri tarihi / editörler Recep Şentürk, Ahmet Süruri, Rıza Tevfik Kalyoncu, Mustafa Süruri, Ebru Morgül. - 1. b. - İstanbul : İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021.

2 c., 24 cm.

Bibliyografya ve diğer var:

ISBN 978-625-7249-24-9 (2. Cilt) - 978-625-7249-23-5 (Tkt.)

1. İslâm, İslâmî kültür, Tarih. 2. İslâmî medeniyet, İslâm. 3. İslâm, Medeniyet. 4. İslâm ve İslâm.

DS.15.62

909.04707

© Bu eserin tüm yayın hakları, İbn Haldun Üniversitesi'ne aittir. Eleştirel makale ve doğrultuda yapılmış kısa alıntılar dışında, bu kitabın tümüne veya bir kısmı, yayıncının izni olmadan çoğaltılamaz.

İbn Haldun Üniversitesi Yayınları bir İbn Haldun Üniversitesi departmanıdır.

Ordu Cd. No:3, 34400 Başakşehir/İstanbul

yayin@ihuniv.edu.tr | yayin@ihuniv.edu.tr

**İSLÂM'DA
MEDENİYET BİLİMLERİ
TARİHİ**

2. CİLT

**TERCÜMELERDEN ÖZGÜN ESERLERE
OSMANLI COĞRAFYACILIĞININ GELİŞİMİ**

*The Development of Ottoman Geography
from Translations to Special Works*

İlhami Danış

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

idanis@fsm.edu.tr

ORC-ID: 0000-0003-3886-2039

Öz

Coğrafi bilginin Osmanlı dünyasına girişi büyük ölçüde İslam coğraf-yacılarının eserlerinin tercümeleri üzerinden olmuştur. Kozmoğrafik bilgi-nin daha yoğunlukta olduğu bu eserler genellikle ‘acâibü’l-mahlûkât olarak adlandırılmıştır. Hz. Âdem’in yaratılışı, cin ve şeytanların tılsımları, nebâtat ve hayvanata dair acâibler, göklerdeki ve Güneş’teki acâibler, yeryüzünde-ki önemli denizler, nehirler, dağlar ve şehirler bu tarz eserlerin genel muh-tevasını oluşturur. İbnü’l-Verdî, Tûsî ve Kazvînî’nin acâibü’l-mahlûkât tarzı eserlerinin daha çok tercih edildiği bu tercümeler arasında Ali b. Abdur-rahman, Yazıcıoğlu Ahmed Bican, Sürûrî ve Rodosizâde gibi isimlerin ter-cümeleri en çok bilinenlerdir. Tıpkı sonraki dönemlerde olduğu gibi bu tercümelerin de padişahlara sunulması, Osmanlı idaresinin coğrafyaya ilk dönemlerden itibaren ilgi duymaya başladıklarını göstermektedir.

16. yüzyıla gelindiğinde fetihlerle beraber genişleyen imparatorluk sınırları, coğrafi bilgiye duyulan merakı da arttırmış ve çok sayıda özgün coğrafi eser kaleme alınmıştır. Mustafa b. Ali, Pîrî Reis, Seydi Ali Reis,

Matrakçı Nasuh, Emir Mehmed Suudi ve Aşık Mehmed gibi Osmanlı bilginleri seyahatlerinden, kitabi bilgilerden veya her ikisinden yola çıkarak menzillerden şehirlere, denizlerden genel coğrafyaya ve yeni keşiflere dair birçok bilgiye eserlerinde yer vermiş ve ilgililerin istifadesine sunmuşlardır. Özellikle dönemin devlet ricali tarafından ilgiyle ve takdirle karşılanan bu eserler Osmanlı coğrafyacılığının gelişiminde önemli bir etkiye sahip olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar hükmettiği geniş coğrafyayı araştırmak için başvurulacak temel kaynaklar arasında yer alan bu coğrafya eserleri Osmanlı bilim tarihi açısından da bir rehber niteliğindedir. Bu çalışma kapsamında, Osmanlı coğrafyacılığının oluşumu ve gelişimi, acâibu'l-maḥlûkât eserlerinin etkisi ve tercümeleri ile Osmanlı coğrafyacılığının ilk dönemindeki özgün eserleri bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şehir, 'Acâibu'l-Maḥlûkât, Tercüme, Osmanlı Coğrafyacılığı, Piri Reis,

Abstract

The introduction of geographical information into the Ottoman world has been largely through the translation of the works of Islamic geographers. These works, in which cosmographic knowledge is more intense, are generally named as *ajāibu'l-maḥlûkât*. The creation of Adam, the talismans of the jinn and demons, the strangeness as to plants and the animals, the important seas, rivers, mountains and cities constitute the general content of such works. Translations of names such as Ali b. Abdurrahman, Yazıcıoğlu Ahmed Bīcan, Sürūrī and Rodosizāde are the most well-known. The presentation of these translations to the sultans, just like in the later periods, shows that the Ottoman administration started to be interested in geography from the first periods.

By the 16th century, the empire borders that expanded with conquests increased the curiosity for geographical information and many original geographical works were written. Based on their travels or information in the books, names such as Mustafa b. Ali, Pīrī Reis, Seydi Ali Reis, Matrakçı Nasuh, Emir Mehmed and Aşık Mehmed included many information about ranges, cities, seas, general geography and discoveries in their

works and presented them to the benefit of those concerned. These works, which were especially appreciated by the state officials of the period, have an important influence on the development of Ottoman geography.

These geographical works are also a guide in terms of Ottoman science history. Within the scope of this study, the emergence and development of Ottoman geography will be examined through the authors and their works mentioned above, the sources, original aspects, effects, place and importance of Ottoman geography in Ottoman history will be evaluated.

Keywords: City, 'Ajāibu'l-Maḥlūḳāt, Translations, Ottoman Geographical Works, Pīrī Reis.

Giriş

Osmanlı coğrafyacılığının oluşumu ve gelişimi üzerine bugüne kadar yapılmış çalışmalar, araştırmacılar ve Osmanlı coğrafyacılığına ilgi duyanlar için önemli referanslardır (Danış, 2019; Üstüner, 2019). Bunun yanı sıra tıpkıbasımı veya transkripsiyonu yapılan ve yapılmakta olan coğrafi eserlerin bu alandaki akademik birikime katkısı da oldukça fazladır. Bu çalışma kapsamında biz de bu birikimden büyük ölçüde faydalana- cağız. Çalışmamızın temel sorusu Osmanlı coğrafyacılığı nasıl başladı ve gelişimi hangi süreçler bağlamında gelişti olacaktır. Bu sorunun cevabı, günümüze erişen ve Osmanlı coğrafyacılığının mirası olan yazma eserler üzerinde yapılacak incelemelerle verilebilmektedir. Bilgi, yüzyıllar içinde oluşan birikimle şekillendiğine göre Osmanlı coğrafyacılığının da kendi- sinden önce oluşan birikimden ne ölçüde yararlanmış ve bunun üzerine coğrafi bilgi anlamında neler inşa etmiş olduğu çalışmamızın ana şablo- nunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede İslam medeniyetinin birikiminin Osmanlı coğrafyacılığını etkileyen ana unsur olması en muhtemel sonuç- lardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak İslam medeniyetinin coğ- rafyacılık alanındaki mirası asırların birikimine dayanmaktadır. Bunun ne kadarı Osmanlılar tarafından incelenmiş olacağı da bu çalışma kapsamın- da cevabı aranacak sorulardan bir olacaktır.

Osmanlıların İslam coğrafyacılığının eserlerini belli ölçüde tercüme- lerle çoğaltarak inceledikleri bilinmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın baş- lığında yer alan tercümeler kelimesi aslında Osmanlı coğrafyacılığının da başlangıç noktasını ifade etmektedir. Devletin teşekkülü sürecinde medre- se ulemasının dini ilimler yanında pozitif ilimlere de önem verdikleri yapı- lan tercüme faaliyetlerinden de anlaşılmaktadır. İlk dönem coğrafya tercü- melerinde ise 'acâibu'l-maḥlûkât geleneği eserlerinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu çalışmada tercüme olarak değerlendireceğimiz eserler bu geleneğin içinde yer alan kaynaklar olacaktır. Bu kaynakların neden çev- rilmiş olacağı da ancak bu eserlerin muhtevasının bilinmesi ile anlaşılabi- lir. Bu sebeple 'acâibu'l-maḥlûkât geleneği eserlerinin müellifleri ve eserleri- nin muhtevası incelenerek Osmanlıların bu literatüre neden ilgi duydukları açıklanmaya çalışılacaktır. Tercümeler devam ederken Osmanlıların sınırları da genişlemekteydi. Fethedilen yeni beldelerin, coğrafyaya duyulan

merakı da arttırdığı görülmektedir. Bu nedenle özellikle devlet adamlarının himayesi ile yeni coğrafi bilgilerin üretildiği, yeni eser ve haritaların meydana getirildiği bir evre de yaşanmaya başlanmıştır. Tercümelerden özgün eserlere geçiş olarak adlandırılabilir bu süreç ele alınıp Osmanlı coğrafyacılarının Coğrafya alanına yaptıkları özgün katkılar incelenecektir. Bu özgün katkılar, coğrafyacı ve eserleri bağlamında ele alınacaktır. Bu incelemeler neticesinde Osmanlı coğrafyacılığının başlangıç ve gelişim evrelerinin nasıl ve hangi süreçlerle oluştuğu, hangi kaynakların referans olarak kullanıldığı, ‘acâibu’l-mahlûkât geleneğinin tesiri ve Osmanlıların coğrafya alanına katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı Coğrafyacısı Kimdir?

Çalışmanın detayına girmeden önce coğrafyacıyı tanımlamak gerekir. Antik dönemden günümüze coğrafya alanında kaleme alınan binleri aşan eserin varlığından bahsedebiliriz. Modern dönemde coğrafyanın bir ilim dalı olarak sınırları ve çerçevesi belirlenmiştir. Öncesinde yazılan coğrafi eserler ise farklı kategorilerde ele alınabilmektedir. Seyahatnâme, denizcilik literatürü, atlaslar, haritalar, sefaretnâmeler vb. kategoriler dışında arşiv malzemeleri, görseller (minyatürler, gravürler, resimler, çizimler), tarih ve edebiyat eserleri coğrafyanın kaynakları olarak ele alınmaktadır (Gümüştü, 2010). Coğrafyanın kaynağı olan eserlerin kimlerin kaleminden çıktığı da önemlidir. Bu çerçevede Osmanlı coğrafya eserlerini kaleme alan bazı ilim ehlinin hayatlarına ve eserlerine bakacağız. Bu vesileyle coğrafyacının kimliği, vazifesi ve neden coğrafya eseri kaleme aldığına cevap arayacağız.

Osmanlı klasik medrese geleneğinde eğitim görmüş, ardından devrin en önemli alimlerinden (Mîrim Çelebi vd.) matematik ve astronomi alanlarında ihtisas dersleri almış, muvakkit ve Osmanlı sarayında münecimbaşı görevlerinde bulunmuş Mustafa b. Ali el-Muvakkit astronomi alanında birçok eser kaleme almanın yanı sıra coğrafya alanında da iki önemli eser (*İ'lâmu'l-ibâd* ve *Tuhfetü'z-zamân*) telif etmiştir (Fazlıoğlu, 2006, 287-288). Medrese geleneğinden yetişmiş olan Sipâhîzâde Mehmed, İstanbul ve Edirne’de 16. yüzyılın en önemli medreselerinde (Sahn-ı Şeman, Ayasofya, Üç Şerefeli) müderrislik yaptıktan sonra iki önemli Osmanlı şehri Bağdat ve İzmir’de kadılık görevleri üstlenmiştir (Sipâhîzâde Mehmed, 2019, 25-33; Danış, 2017, 117-119). Tefsir, kelâm ve dini ilimler

alanında eserleri olan Sipâhîzâde'nin de en bilinen eseri coğrafya alanında-ki *Evzâhu'l-mesâlik*'tir. 16. yüzyılın bir diğer ilim ehli Emir Mehmed Suûdî, şair ve alimler yetiştiren bir aile mensubu olarak iyi eğitim almış, ardından müderrislik ve kadılık görevlerini ifa etmiştir (Emir Mehmed Suûdî, 1987, 16-19; İzgi, 2003, 526-527). Suûdî mahlası ile şiirleri de olan Mehmed Suûdî 16. yüzyılın en önemli coğrafya eserlerinden biri olan *Târih-i Hind-i Garbî*'nin müellifidir. Trabzon'da dünyaya gelen ve memleketinde eğitim gördükten sonra ilim aşkı ile yollara düşen ve yaklaşık 23 yıl boyunca Osmanlı coğrafyasında seyahat eden, bu süreçte belli dönemlerde divan katipliği görevini de üstelen Aşık Mehmed'in de bilinen tek eseri coğrafya alanındaki *Menâzırü'l-âvâlim*'dir. Hayatının neredeyse tamamı denizlerde geçmiş ünlü korsanlardan ve Osmanlı denizcilerinden Pîrî Reis devrin hükümdarları Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'a takdim imkanı bulduğu iki dünya haritası ve *Kitâb-ı Bahriyye* eseri ile Osmanlı coğrafyacılığı alanında mümtaz bir yere sahiptir.

17. yüzyılın iki önemli ismini de burada ifade etmek gerekir. Kırk yılı aşkın bir süreçte Avrupa'dan Karadeniz'e, Hicaz'dan Anadolu'ya, Mısır'dan Balkanlara Osmanlı coğrafyası ve ötesinde seyahat etmiş, Enderun'da eğitim görmüş, Sultan IV. Murad'a ve devrin en önemli devlet adamlarından Melek Ahmed Paşa'ya yakınlığı sayesinde önemli bilgilere ulaşmış ve oldukça kapsamlı eseri *Seyahatnâme*'yi kalem almış Evliya Çelebi Osmanlı coğrafyacılarının en önemli isimlerinin başında gelmektedir. Orhan Şaik Gökyay tarafından "17. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşünciyi temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi" olarak tanımlanan Kâtib Çelebi, babasının da desteği ile özel dersler almış, hayatının belli devirlerinde sıkıntılar yaşamış, ordu ile seferlere katılmış, IV. Murad devri Revan Seferi'nden sonra hayatının geri kalan kısmını tamamen ilme adanmış Osmanlı ilim dünyasının en bilinen ismidir. Kırk sekiz yıllık hayatına tarih, biyografi, bibliyografya, tercüme, astronomi, denizcilik, siyaset, ıslahat alanlarında yirmiden fazla ve birbirinden kıymetli eser sığdıran Kâtib Çelebi'nin doğu ve batı kaynaklarını birlikte kullandığı *Cihannümâ* eseri Osmanlı coğrafyacılığının önemli eserleri arasında ilk sıralarda yer almaktadır.

Bu örneklerin sayısı çoğaltılabilir, Osmanlı gemi kaptanı, tersane kethüdası, şair ve ilim ehlini himaye eden, kendisi de bir şair olan döneminde Galatalı Reis olarak da bilinen *Mir'âtü'l-memâlik* ve *Muhîtt* adlı iki coğrafya eserinin müellifi Seydi Ali Reis; tarihçi ve matematikçi kimliği ile bilinen, iyi bir silahşor olan, Enderun'da eğitim görmüş, Kanuni'nin ilk İran seferine dair *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı coğrafya eserini kaleme alan Matrakçı Nasuh, mutavassıf, mütercim ve nâsirlerden biri olan, Hacı Bayram-ı Veli'ye intisabıyla bilinen, Osmanlı coğrafyacılığının ilk eserlerinden sayılan *'Acâibu'l-mahlûkât Tercümesi'* nin sahibi Ahmed Bican, Horasan'da yaşamış, tüccar olan ve elçilik heyeti ile Çin'e gidip buradaki gözlemlerini kaleme alan ve eserini hem Yavuz Sultan Selim hem de Kanuni'ye takdim etme imkanı bulan Ali Ekber Hıtai ve daha birçok Osmanlı coğrafyacısı...

Bütün bu isimler, hayatları ve eserleri muvacehesinde Osmanlı coğrafyacısı için farklı tanımlamalar yapabiliriz.

- Klasik Osmanlı medreselerinde iyi eğitim görmüş, devrin önde gelen alimlerinden dersler almış,
- İlmiye sınıfına mensup, müderris veya kadılık görevlerinde bulunmuş,
- Coğrafya dışında farklı ilim alanlarında eserler kaleme almış, hatta bazıları farklı ilim alanlarına dair eserleri çoğunlukta iken coğrafyaya merak duymuş,
- Osmanlı denizcilik teşkilatına mensup, korsan veya gemi kaptanı olmuş,
- İlim aşkı veya seyahat merakıyla hayatının önemli bir döneminde seyahatlerle geçirmiş,
- Kartoğrafyaya merak duymuş kişilerdir Osmanlı coğrafyacıları.

Bu veriler bize aslında Osmanlı coğrafyacılarının farklı nedenlerle coğrafyaya merak duyduğunu ve birçoğunun coğrafya dışında başka ilim alanlarında da eserleri olduğunu göstermektedir. Ancak Seydi Ali Reis, Aşık Mehmed, Emir Mehmed Suûdî veya Pîrî Reis gibi sadece coğrafya alanında eserleri ile bilinenler de bulunmaktadır.

2. Osmanlı Coğrafyacılığının İlk Evresi: Tercümeler

İslam coğrafyacılığının tarihsel sürecine baktığımızda coğrafya ile ilk temas antik dönemde kaleme alınmış başta Yunan olmak, Hint ve Fars dünyasına ait coğrafya eserlerinin tercümeleri ile olmuştur. Sürekli büyüyen İslam coğrafyası, sınırlarının ötesine dair bilgilere de erişmeye başlamıştı. İslamiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed, dönemin birçok hükümdarına elçiler gönderip onları İslam'a davet etmişti. Bu elçiler vasıtasıyla bu coğrafyalara dair bilgiler İslam dünyasına taşınmıştır. Hac ve ticaret vasıtasıyla farklı coğrafyalardan gelenler de coğrafi bilginin taşıyıcıları olmuşlardır. Mısır'ın İslam beldesi olması ile İskenderiye'deki bilimsel miras da İslam alimleri tarafından sahiplenmiştir. Birçok ilim alanında olduğu gibi Coğrafya alanında bu miras Arapça'ya tercüme edilmiştir. Surlu Marinos, İskenderiyeli Batlamyus ve Theon'un eserleri ilk tercüme edilen eserler arasındadır. Özellikle Batlamyus'un *Coğrafya'sı* hem İslam hem de Osmanlı döneminde en önemli coğrafi kaynak olmuştur.

Ancak İslam coğrafyacılığı tercümelerin çok ötesinde bir zenginliğe sahip olmuştur. Özellikle Abbasiler döneminde temelleri atılan İslam coğrafyacılığı bilimsel çalışmalar, gözlemler, seyahatler, kartografik çalışmalar ve belki de en önemlisi ekoller ve okullar (Irak ve Belh Coğrafya Okulları) vasıtasıyla yüzyıllar boyunca her ilim alanında olduğu gibi coğrafyada bayraktarlık yapmışlar ve çağın ötesindeki çalışmaları ile Avrupa dünyasına da kaynaklık etmişlerdir (Sezgin, 2005, 205-225; Sayyid Maqbul: 1993, 50-62).

Osmanlı coğrafyacılığının ilk evresine baktığımızda benzer bir süreci görüyoruz. Yunan, Hint ve Fars kaynakları yerini geniş bir külliyata sahip olan İslam coğrafya mirasına bırakmıştır. Batı Anadolu'da devleti kuran Osmanlıların sürekli fetihlerle geçen ilk yüz elli yılında coğrafi eser olarak tanımlanacak ilk kaynaklar İslam coğrafyacılarının eserlerinin tercümesidir. Tercüme faaliyeti devam ederken farklı mahiyette eserler de ortaya çıkmaktaydı. Bir yandan hem İslam hem Batı kaynaklarından (özellikle Batlamyus ki uzun yıllar, belki de yeni çağın başlangıcına kadar Batı coğrafyacılığı denince başkaca bir kaynaktan bahsetmek pek mümkün olmamıştır) ulaşan bilgilerin yeni bazı bilgilerle beraber ele alındığı derleme eserler, seyahat, çeşitli görev veya seferler neticesinde kaleme alınan özgün bilgiler ihtiva eden eserler, harita ve denizcilik alanında hacimli bir külliyat oluşturacak

özgün eserler, batıdaki keşif ve yeni coğrafi bilgilerden yararlanılarak doğu ve batı bilgisinin birlikte kaleme alındığı coğrafi eserler Osmanlı coğrafyacılık literatürünü oluşturmuştur.

3. ‘Acāibü’l-mahlūkāt Geleneği

Osmanlı coğrafyacılığının ilk tercüme faaliyetlerinde ‘acāibü’l-mahlūkāt geleneğinin önemli etkisi görülmektedir. ‘Acāibu’l-mahlūkāt geleneği coğrafi metinler olmanın ötesinde edebi bir tür olarak da değerlendirilmektedir. Bu literatür için kullanılan acāib kelimesi; harikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler anlamına gelmekte olup, abidevi yapılar, insan yapımı harikuladeler, olağanüstü tabiat olayları, bilinmeyen evren, harikuladelikler, hayvan ve nebat alemindeki canlılar gibi birçok unsuru içerisinde barındırmakla birlikte yeryüzündeki denizler, nehirler, göller gibi coğrafi unsurları ve meskûn coğrafyayı da anlatmaktadırlar. Hatta bazılarının muhtevasında en geniş kısmı şehirlere dair coğrafi ve tarihi bilgilerin verildiği bölümler oluşturmaktadır. Bu sebeple içindeki efsanevi, mitolojik unsurlar ve hikayeler bakımından edebi tür olarak değerlendirilmenin yanında şehirlere, buralarda yaşayan topluluklara ve yeryüzünün fiziki yapılarına yer verilmesi itibarıyla coğrafi kaynak olarak değerlendirilmektedir. Acāib dışında bu eserlerin isimlerinde kullanılan diğer kavramlara da bakmak gerekirse; garāib: garibeler, şaşılacak tuhaf şeyler, işitilmemiş, duyulmamış olaylar; feride: eşsiz, nâdir bulunan tek inci; mahlūkāt: yaratılmış olan şeyler, bütün yaratıklar, mahlûklar; mevcudât: var olanlar, yaratılan şeylerin tamâmı, canlı cansız bütün varlıklar; tuhfe: hediye veya hoşagiden güzel şey; turfe: zarif, iyi nesne anlamındadır. Bu kapsamda seçilen eser isimlerinin ortak noktasından yola çıkarak kâinata ve özelde dünyada yaratılmış olan her şeyin güzelliğinin ve harikuladeliğinin ortaya konmasının müelliflerin ana motivasyon unsurunu oluşturduğu söylenebilir.

Acāib ve garāib kavramlarının kökenine dair bazı hususları burada kısaca ifade etmekte fayda olacaktır. Acāib, mastar hali aceb (şaşıрма, afallama) olan acib/acibe (şaşırtıcı, ilginç, tuhaf, harika, mucize, görülmemiş, duyulmamış şey) kelimesinin çoğuludur. Garāib, mastar hali garâbet (yabancı olmak, garip/acaip/tuhaf olmak, zor anlaşılacak) olan garibe (garip, tuhaf ve acayip şey) kelimesinin çoğuludur (Tûsi, 2019, 1-2; Syrinx, 2005, 104-105; Özay, 2014, 142-162; Yazar, 2014, 99; Coşkun, 2019, 273-274).

Zekeriya Kazvinî, *'Acâibü'l-mahlûkât* eserinde acîb kelimesini tarif eder:

“Evvelâ ta'rif-i acîb lâzım oldu, tâ ma'nâ-i acîb ma'lûm ola. Andan sonra inde'l-iktizâ zıkr ve îrâd oluna. Acîb; kaçan insan görmediği nesneyi görse yahud ol nesne keyfiyet ve tesirinde ıtlâi olmasa kendüye bir hayret ârız olur ki ana acîb dirler.” (Kazvinî, 1717, 4a)

Kazvinî bu acîblere örnek olarak peygamberlerin mucizelerini, Ay ve Güneş tutulmalarını, depremleri, insanoğlunun inşa ettiği büyük yapıları (piramitler, İskenderiye Feneri vb.) göstermektedir. Ancak acâib kavramına giren unsurlar sadece bu örneklerle sınırlı değildir. Bunların dışında özellikle Kazvinî'nin eserindeki minyatürlere de yansıyan kafası insana bedeni ise çeşitli hayvanlara benzeyen yaratıklar, çok kollu insan tipleri, tek boynuzlu atlar da yer almaktadır. Bunun dışında özellikle burçların ve yıldız kümelerinin ele alındığı kısımda her bir burç ve yıldız kümesi, ismini taşıdığı hayvan veya nesne olarak resmedilmiştir.

Bu noktada Arap Edebiyatı ve Belagat Profesörü Hees den Syrinx'in acâib literatürü ile ilgili değerlendirmesine bakmak gerekir. Hees, acâib literatürünün modern zamanlardaki insanların dünyasında –belki de hikayeler ve özellikle bilim kurgu, fantastik filmlerin etkisiyle- oluşan fantastik ve doğaüstü canlılar ve olayları çağrıştıran wondrous, marvellous veya strange entities kelimelerine karşılık gelmediğini tıpkı Kazvinî'nin ifadesi ile olaylara, canlılara ve nesnelere karşı şaşırma duygusunu ifade etmek için kullanıldığını belirtir (Syrinx, 2005, 104-105; Özay, 2014, 146). Von Hees bu eserlerin kendi yazıldığı dönemin şartları içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Modern dönemlerde insanoğlunun özellikle sinema sektöründe fantastik öğelere gösterdiği ilgi göz önünde bulundurulduğunda içinde olağanüstü hikayelerin sınırlı olduğu 'acâibü'l-mahlûkât literatürünün bilimsel bir çerçevede ele alınmayı hak ettiğini açıkça ifade edebiliriz.

Von Hees, acâibü'l-mahlûkâtın bir tür olarak değerlendirilemeyeceğini, “acâib literatürü” adıyla bir geleneğin var olmadığını, içinde acâib ve garâib bilgiler ihtiva eden eserler olduğunu iddia eder. Hees'e göre böyle bir literatürün var olduğu iddiası bu eserlerin kıymetini düşürüp, bilimsellikten uzak olduğunu iddia edenlerin argümanıdır. Acâib ve garâib literatürü noktasında yakın zamanda Feray Coşkun tarafından yayınlanan bir

çalışmada da kavramların kısmen yanlış anlamlandırılarak bu literatürün ilmi bir değeri olmadığı noktasına götürüldüğü, oysa bu kavramların gerçeklik ile ilişkili olduğu örneklerle aktarılmaktadır. Dolayısıyla bu eserlerin, içinde fantastik öğeler de barındıran hem edebi ve ilmi metinler olarak yeniden değerlendirilmesi bir gerekliliktir.

Yüzyıllar içerisinde hem isim hem de muhteva olarak acâib ve garâib veya acâibu'l-mahlukât türü/janrı diye bir literatürün varlığı bizce gayet açık şekilde ortadadır. Sorun bu literatürün tüm öğeleri üzerine kapsamlı çalışmaların azlığı ve yetersizliğidir. Bu alanda yapılan ve yapılacak tekil çalışmaların neticesinde bu literatüre dair daha sağlıklı değerlendirmeler yapılacağı aşîkârdır.

Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki, Osmanlı coğrafyacıları içinde özgün bir yere sahip olan Evliya Çelebi, on ciltlik muazzam *Seyahatnâme* eserindeki sözlü hikayeler, yerel anlatılar, fantastik öğeler nedeniyle haksız eleştirilere maruz kalmaktadır. Evliya Çelebi yer yer abartıya, mübalağaya başvurmuştur, ancak Evliya Çelebi'yi topluma ve toplumun anlatı ve hikayelerine ayna tutan bir ilim ehli olarak görmek gerekir. Toplumda olan ne varsa onu olduğu gibi yansıtan bir ilim ehli. Dolayısıyla Hees'in ifade ettiği üzere 'acâibü'l-mahlukât eserlerindeki hikayeleri dönemin şartları bağlamında ele almak gerekir. Bu durumda insanların yeni bilgiler ve gözlemler karşısında hayretini yansıtmaları gayet doğal bir tepki olarak görülmelidir.

4. 'Acâibü'l-mahlukât Eserleri ve Müelliflerinin Tespitine Dair Bazı Sorunlar

Bu eserlerin muhtevası ve Osmanlı dönemi tercümelerin detayına geçmeden önce bazı sorunlardan bahsetmek gerekecek. Öncelikle tarihsel süreç içerisinde bu isimlerin bazılarının ve eserlerinin kendi içlerinde veya farklı isimlerle karıştırıldığı görülmektedir. Hatta eserlerin isimlerinin de farklı yazımları söz konusudur. İkinci olarak müelliflerin benzer ismi taşıyanlarla karıştırılması sorunudur. Örneğin, İbnü'l-Esîr adını taşıyan üç önemli İslam bilgini bulunmaktadır. Bunların ortak noktası ise kardeş olmalarıdır. Bu sebeple bazı çalışmalarda *Tuhfetü'l-acâib* eserinin müellifi konusunda isim karışıklığı görülmektedir. İbnü'l-Verdî ise kendisinden yaklaşık 100 yıl önce yaşayan Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî

ile (öl. 749/1349) karıştırılmış ve eseri ona mal edilmiştir. Üçüncüsü ülke-mizde yazma eserler kataloglarındaki bazı sorunlardan dolayı isimler, eserler, mütercimler birbiri ile karıştırılmaktadır. Üçüncü hususa dair yapılacak detaylı bir çalışma ilk iki hususun çözümüne büyük ölçüde katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla 'acâibü'l-maḥlûkât geleneğine dair yeni çalışmalarda bu dört müellifin eserlerinin orijinal nüshaları, tercümeleri ve şerhlerinin detaylı bir şekilde ele alınıp bir silsile şeklinde karşılaştırmalı olarak ortaya konulması zaruridir. Ta ki, 'acâibü'l-maḥlûkât geleneğinin hem kendisi hem de Osmanlı dünyasındaki etkisi daha iyi anlaşılabilin.

5. 'Acâibü'l-maḥlûkât Geleneğinin Önemli Temsilcileri ve Osmanlı Coğrafyacılarına Etkileri

Bu çalışmada Osmanlı coğrafyacıları tarafından kaynak olarak en çok kullanılan ve 'acâibü'l-maḥlûkât geleneğinden sayılan müelliflerin kısaca hayatlarına, eserlerinin muhtevasına, Osmanlı dönemi tercümelerine ve etkilerine yer vereceğiz. Bunun neticesinde 'acâibü'l-maḥlûkât geleneğinin muhteva ve Osmanlı coğrafyacılar tesir açısından daha iyi anlaşılmasına katkı sunulacağı kanaatindeyiz. Bu tür üzerine yapılan incelemelerde bu eserlerin hepsinin muhtevası üzerine ortak bir değerlendirmenin eksik olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın odak noktasına 'acâibü'l-maḥlûkât türünün ne ifade ettiğini alıp bunun üzerine değerlendirmelerde bulunacağız.

İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazma eserlerin katalogları ile Osmanlı coğrafya eserlerinde geçen kaynaklar incelendiğinde 'acâibü'l-maḥlûkât geleneğinde öne çıkan dört isimden ve eserlerinden bahsedebiliriz:

- Ahmed et-Tûsî, Muhammed b. Mahmud et-Tûsî es-Selmânî (12. yüzyılda yaşamış), *'Acâibü'l-maḥlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (öl. 1233), *Tuhfetü'l-acâib ve turfetü'l-garâib*
- Zekerîyya Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (öl. 1283): *'Acâibü'l-maḥlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*
- İbnü'l-Verdî, Sirâceddîn Ebû Hafs Ömer b. el-Verdî el Halebî (öl. 1457): *Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*

5.1. Ahmed et-Tûsî, eseri '*Acâibu'l-maḥlûkât ve garâibu'l-mevcûdât* ve Osmanlı Dönemi Tercümeleri

Ahmed et-Tûsî hakkında sahip olduğumuz malumat, Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'da verdiği bilgi ile sınırlıdır. Buna göre Tûsî, eserini 1160 yılında kaleme almış ve 1175 yılında Selçuklu sultanı Tuğrul b. Arslan'a ithaf etmiştir. Daha çok es-Selmânî ünvanı ile bilinmekte olup yazma eser kataloglarında da bu isimle anılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi (SK), Fatih, 4173'teki nüsha eserin orijinal dili olan Farsça olup istinsah tarihi H. 740 / M. 1339-1340 olarak kaydedilmiştir. Bir diğer nüsha SK, Lala Paşa, 554'te kayıtlı olup istinsah tarihi H. 806 / M. 1403-1404 olarak belirtilmiştir.

Tûsî'nin eserinden yapılmış Türkçe tercüme hakkında detaylı bilgiler bu alandaki detaylı çalışmaları ile de bilinen Günay Kut tarafından verilmektedir. Buna göre, ilk tercüme olan ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi TY 524'te kayıtlı Ali b. Abdurrahman'a ait '*Acâibu'l-maḥlûkât* Kazvinî'nin eserini esas almış olsa da içinde Tûsî ve İbnü'l-Verdî'nin eserlerinden alınmış kısımlar da yer almaktadır. Dolayısıyla bu eser bir derleme tercüme olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte SK, Nuri Arlasez, 128'de kayıtlı tercüme tamamen Tûsî'nin eserinden yapılmış bir tercümedir (Tûsî 2012; Tûsî, 2019). Bu tercümeye "rükün" adıyla 10 başlık bulunmaktadır. Başlıklar eserin başlarında toplu bir şekilde sıralanmıştır. Sırasıyla: Göklerdeki acâibler (birinci rükün/20b-53a), Ateş, Hava, Gök gürültüsü ve Güneş'teki acâibler (ikinci rükün/53b-65a), yer, su ve denizlerdeki acâibler ile yeryüzündeki önemli denizler, nehirler ve dağlar (üçüncü rükün/65a-113a), yeryüzündeki şehirler (dördüncü rükün/113a-195a), ağaçlar ve otlar (beşinci rükün/199b-214b), kazılmış suretler (altıncı rükün), Âdem'in yaratılışı ve peygamberlerin hayatı (yedinci rükün), cin ve şeytanların tılsımları (sekizinci rükün), büyük küçük kuşların özellikleri (dokuzuncu rükün/305a-321a), kara ve denizlerdeki canavarlar, yırtıcı hayvanlar ve haşaratın acâibleri (onuncu rükün/331a-402b) (Tûsî, 2019, 30-55).

Bu tercümenin en kapsamlı rükünü şehirlerin anlatıldığı dördüncü rükündür. İsim sırasına göre tertip edilmiş şehirlere dair bilgilerde birleşik olacak acâibliklere de yer verilmiştir. Eserdeki şehirlere dair muhtevada

coğrafi bilginin daha ön planda olduğu görülmektedir. Irak şehrine dair verilen bilgiler buna örnek olarak gösterilebilir.¹

5.2. İbnü'l-Esîr, eseri *Tuhfetü'l-acâib ve turfetü'l-garâib* ve Osmanlı Dönemi Tercümelere

Üçü de devrin önemli alimlerinden olan kardeşlerden² yaş olarak ikincisi olan İzzeddin İbnü'l-Esîr 1160 yılında Cizre'de doğdu. Her üç kardeş de, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olup babalarının Esîrüddin lakabını taşıması nedeniyle kısaca İbnü'l-Esîr olarak bilinmektedirler. İzzeddin İbnü'l-Esîr, hayatının belli süreçlerinde bulunduğu Cizre, Musul, Bağdat, Dımaşk, Halep ve Kudüs'te devrin en önemli alimlerinden dersler aldı. Kudüs fatihi Selahaddin Eyyubi ile Dımaşk'ta görüşen İbnü'l-Esîr, Selahaddin'in Antakya Prinkepsliği'ne karşı düzenlediği sefere tarihçi sıfatı ile katılmış, seferden sonra Musul'a dönüp hayatının geri kalanını burada geçirmiştir. Yaşadığı dönemde kaleme alınmış eserler arasında en güvenilir eserlerden biri olan umumi tarih mahiyetindeki *el-Kâmil fi't-târîh*, Zengîler'in kendisine ve ailesine yaptıkları iyiliklere bir vefa mahiyetinde kaleme aldığı ve Zengîler hanedanını anlatan eseri *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye* (*Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevsil*), sahabilerin hayatlarını anlattığı Üsdü'l-gâbe fi

1 “İrak: Âlemün ortasıdır ve dünyanın göbeğidir. Zira ehl-i Hind adını dünya göbeği komışlardır. Ve hem dördüncü iklimdendir ve Ceziretü'l-Arab dahı 'Irak'dur. Ve ehl-i 'Irak şol afetlerden ki her bir iklimde vardur, andan emin dır. Şöyle ki sefere-i Rum'dan ve siyahi Habeşe'den ve Türk'ün bed-huligından selametdür. Ve bu sebebdan hulefa, Irak arasında Bağdad'ı ihtiyar etdiler. Ve hudud-ı 'Irak Kuhistan'a degindür, ta Badya'ya ve Kufe'ye degin ve diyar-ı Beni Şeyban'a degin, ta Fars haddine degin. Bunun mu'azzam şehrleri vardur. Şöyle ki Bagdad ve Basra ve Kufe ve Hire ve Kadisiyye ve Hanıkin bunlardur. Dicle ortasından geçer, bir yanı Arab'dur ve bir yanı 'Acem'dür. Meda'ini eydür ki: “Hadd-i Irak Heybe'den Şin'a degin, dahı Hind'e ve Sind'e ve Sari'ye ve Horasan'a ve Diyalime ve İsfahan'a degindür.” İbn Abbas eyitmiş ki: “Bahreyn 'Irak'dur ve 'Irak'un kışı şöyle olmaz ki Kuhistan'da olur. Ve yazı şöyle olmaz ki Umman'da olur. Ve dahı şa'ika olmaz niteki Tiham'da olur. Çayanlar olmaz niteki Cezire'de olur. Uyuz olmaz niteki Zengübar'da olur. Ta'un olmaz niteki Şam'da olur. Isıtma olmaz niteki Heyber'de olur. Talak olmaz niteki Bahreyn'de olur. Zelzele olmaz niteki Siraf'da olur. Çıyan olmaz niteki Ehvaz'da olur. Ejderha olmaz niteki Sistan'da olur. Timsah olmaz niteki Mısır'da olur. Fi'l-cümle her yerde zahmet vardur ki ol Irak'da yokdur.” (Tûsi, 2019, 253).

2 Mecdüddin İbnü'l-Esîr (hadis ve tefsir alimi, edebiyatçı ve biyografi yazarı), Ziyâeddin İbnü'l-Esîr (belâgat alimi, münekkitt ve vezir), İzzeddin İbnü'l-Esîr (tarihçi, edip ve muhaddis). Bu üç kardeş hakkında detaylı bilgi için bkz. (Özaydın, 2000, 26-27; Koçkuzu, 2000, 28-29; Durmuş, 2000, 30-32).

ma'rifeti's-sahâbe (*Ahḫārü's-sahâbe*) ile Sem'ânî'nin 5.348 nisbeyi alfabetik olarak ele aldığı *el-Ensâb* adlı eserini gözden geçirip, tekrarları çıkarıp muhtasar bir şekilde kaleme aldığı *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (*Lübâb*) eserleri ile bilinmektedir (Özaydın, 2000, 26).

İbnü'l-Esîr'e dair bilgi veren çağdaş kaynaklarda ifade edilmeyen bazıları ise ona nisbet edildiği söylenen bir diğer eseri de *Tuhfetü'l-acâib ve turfetü'l-garâib*'dir. İbnü'l-Esîr, eserin giriş kısmında kullandığı kaynakları belirtmektedir. Bu kaynaklar arasında (İbnü'l-Esîr'in kendi ifadesi ile) Kazvinî'nin *Kitâb-ı 'acâibu'l-maḥlûkât*'ı, Herevî'nin *Kitâb-ı acâib*'i, Mes'udî'nin *Kitâb-ı acâib*'i, el-Müeyyed Sâhib-i Hamâ'nın (Ebü'l-Fidâ) *Kitâbu'l-muhtaşar fî aḫbâr* adlı eserleri ile *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i'l-garbiyye ile *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i's-şarḳiyye adlı eserler yer almaktadır (İbnü'l-Esîr, 1233/A, 1b; SK, İbnü'l-Esîr, 1233/B, 1b).

İbnü'l-Esîr'in *Tuhfetü'l-acâib*'i dört makaleden ve bu makaleler altındaki bâblardan oluşmaktadır. Birinci makale asâr-ı ulviyye ve asâr-ı süflîyye adlı iki bâbdan oluşmaktadır. İkinci makale dünyaya (yeryüzü) dair birinci bâb ile devirlerin (dehr), zamanın, gece ve gündüzün anlatıldığı ikinci bâbdan oluşmaktadır. Üçüncü makalede yedi bâb bulunmaktadır. Birinci bâb yeryüzündeki acâibler, ikinci bâb denizlerdeki acâibler, üçüncü bâb nehirlerdeki acâibler, dördüncü bâb pınarlar ve kaynak sularındaki acâibler, beşinci bâb madenlerdeki acâibler, altıncı bâb dağlardaki acâibler ve yedinci bâb taşlardaki acâibler hakkındadır. Dördüncü ve son makale ise madenler, nebâtat ve hayvanların anlatıldığı üç bâbdır. Eserde ikinci makalenin birinci bâbında (Acâibu'l-aktâr) yeryüzündeki bazı şehirlere dair bilgiler yer almaktadır. Sus-ı Aksâ, Ağmât, Marrâkeş, Endülüs, Kurtuba, Gırnata, Nebzert, Belensiye, Tuleytila, İskenderiye, Fustat, Kahire, Kulzüm, Arz-ı Şam, Dimeşk, Filistin, Haleb, Meyyâfârikîn, Kirmân, Hemedân, Horasan, Semerkand, Mekke, Hind, Yecüc ve Mecüc eserde yer alan şehirlere birkaç örnektir.

Bu eserin İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazması mevcuttur. Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa, 1058; SK, Lala Paşa, 00748-002; SK, Hamidiye, 860; SK, Reisülküttap, 1007; SK, Şehid Ali Paşa, 1833; SK, Kılıç Ali Paşa, 723M'de kayıtlı Arapça nüshaların yanı sıra SK, Ayasofya, 2941'de kayıtlı kataloglarda Türkçe tercüme olarak kaydedilse de Arapça bir nüshası daha bulunmaktadır. Bu nüshanın tarihi H. 910/M. 1504-1505, Kılıç Ali Paşa nüshasının tarihi ise H. 917/M. 1511-1512 olarak kaydedilmiştir.

İbnü'l-Esîr'in tam bir tercümesi Bosna kadısı Mevlana Gınâî tarafından yapılmıştır. Gınâî'nin bu tercümesi *Mir'ât-ı Kâinât* olarak bilinmektedir (Kut, 1988: 316). TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu üzerinden de erişilebilecek bu tercüme (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1996?show=full> Son erişim: 01.07.2020), eserin muhtevasına sadık kalınarak yapılmıştır. Mütercimnin ismi Gınâî-i Sofyevî olarak kaydedilmiştir. Tercümenin başında, *Fihrist-i Mir'ât-ı Kâinât* başlığı ile eserin içindekiler, sayfa numaraları ile birlikte verilmiştir. Bu kısımda da açıkça görüleceği üzere tercüme dört makale ve on üç bâbdan oluşmaktadır. Eserde dördüncü makale madenler, bitkiler ve hayvanlar olarak üç başlık altında yer alırken tercümede nebâtat ve hayvanat olarak iki başlık altında incelenmiştir.

5.3. Zekerîyyâ Kazvîni, eseri '*Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât* ve Osmanlı Dönemi Tercümeleri

1202'de Kazvin'de dünyaya gelen Zekerîyyâ b. Muhammed Dîmaşk'ta Muhyiddin-i Arabî ile tanışmış, Musul'da hendese ilminde dersler almış, ardından Bağdat'a gitmiş, Hille ve Vasıt kadılıkları görevlerinde bulunmuştur. İki önemli eser kaleme almıştır. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd* eseri genel coğrafya mahiyetindedir. Eserde coğrafi kavramlar, yedi iklim, enlem ve boylamlar, dağlar, göller, nehirler hakkında bilgiler verilmektedir. Kazvîni bu eserinde alfabetik sıra ile yedi iklimdeki şehirleri ele alıp bu şehirlere dair coğrafi ve tarihi önemli bilgiler aktarmaktadır (İzgi, 2002, 160).

Kazvîni'nin diğer önemli eseri ise '*acâibü'l-mahlûkât* geleneği içinde en çok istinsah edilen ve Osmanlı döneminde tercümesi yapılan '*Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*'tır. Eserin muhtasar nüshaları ve tercümeleri de bulunmaktadır. Kazvîni'nin eserinin en önemli özelliği çok sayıda minyatüre sahip olmasıdır. Kazvîni, kendi eserinin kısa adı olarak '*Acâibü'l-mahlûkât*'ı tercih etmektedir. Eser dört "mukaddime", iki "makale" ve bir "hâtîme" üzerine tertip edilmiştir. Dört mukaddimenin birincisinde acâibin izahı, ikincisinde mahlûkatın taksimi, üçüncüsünde garîb kelimesinin mânaları, dördüncüsünde ise mevcûdatın taksimi yer almaktadır. Makaleler ise ulviyyât ve süflîyyât başlıkları ile ayrıştırılmıştır.

Birinci makale ulviyyât (ayüstü âlemi) ile ilgili olup, feleklerin hakikati, şekilleri, vaziyeti ve hareketleri; Kamer, Utârid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhal'den ibaret olan yedi felek, sabit felekler, burçlar; felekü'l-eflâk, Gök sakinleri (Azrâil, Mikâil, Cebrâil ve İsrâfil'le Munker ve Nekir), zamanla ilgili kavramlar (gece, gündüz, aylar -Arap, Rum ve Fars ayları-, mevsimler) olmak üzere on üç "nazar"dan (bölüm) oluşmaktadır.

İkinci makale ise süfliyyât (ayaltı âlemi) ile ilgili bilgiler ihtiva etmekte olup yine nazar ve fasıllardan oluşmaktadır: Anâsır-ı erbaa, ateş küresi, hava küresi (bulut, yağmur, rüzgâr, gök gürültüsü, yıldırım) ve su ile ilgili acâibler, arz küresi, denizler, adalar, kuyular, madenlerin terkibi, nebatlar, ağaçlar, hayvanlar, insanlar, cinler, devler, kuşlar ve sürüngenler bu makalenin alt başlıklarını oluşturmaktadır.

Hâtıme kısmında ise, denizlerin ve karaların acâibinden bahsedilir. Eserin ikinci makalesi birinci makaleden çok daha geniştir (bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2935). Her iki makalede de detayları verilen unsurlara dair minyatürler de çizilmiştir. Ay, Ay'ın hareketleri, Ay ve Güneş tutulması, Zühre'nin şekli, burçlar, göklerdeki meleklerin suretleri, hayvanların suretleri detaylı bir şekilde minyatürlere yansımıştır.

Osmanlılarda ilk acâib tercümesi Kazvinî'nin eserinden yapılmıştır. Ali b. Abdurrahman tarafından yapılan bu tercüme İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, 524) kayıtlıdır. Mütercim, yaptığı tercümeyle hem kendi özgün bilgilerini hem de farklı eserlerden bilgileri de eklemiştir. Özellikle şehirler kısmında Osmanlı payitahtları Bursa ve Edirne'ye dair dönemin bilgilerini de aktarmaktadır. İstanbul'a dair bilgi verirken de İbnü'l-Verdî'nin eserinden eklemeler yapmıştır. Devrin önemli âlim ve mutsavvıflarından olan Ahmed Bîcân'ın (öl. 1466'dan sonra), şeyhi olan Hacı Bayram-ı Velî'nin teşvikiyle kaleme aldığı *'Acâibü'l-mahlûkât Tercümesi* de büyük ölçüde Kazvinî'nin eserinden yapılmış muhtasar ve serbest bir tercümedir. Kazvinî'nin eserinden yapılan bir diğer tercüme ise Sürurî'ye aittir. Sürurî, içinde minyatürler olan ve *Kitâb-ı 'Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât* adını taşıyan bu tercümeyle Kanuni'nin oğlu şehzade Mustafa'nın hocalığı yaptığı süreçte şehzadenin talebi üzerine başlamış, şehzadenin öldürülmesi üzerine yarım bırakmıştır. Yarım kalan tercüme ise Rodosîzâde tarafından tamamlanmıştır. Hüseyin Efendi b. Mehmed'in

1697'de tamamladığı tercüme de Kazvî'nin eserinden yapılmış olup *Mir'ât-ı 'Acâibü'l-mahlûkât* ve *Keşf-i Garâibü'l-mevcûdât* olarak adlandırılmıştır. Bu tercümenin bazı nüshaları da eserin orijinalinde olduğu gibi minyatırlıdır (Tûsî, 2012, 315-317).

5.4. İbnü'l-Verdî, eseri *Harîdetü'l-acâ'ib* ve *ferîdetü'l-garâib* ve Osmanlı Dönemi Tercümeleri

Sirâceddin İbnü'l-Verdî Halep bölgesinde yetişmiş 15. yüzyıl İslam coğrafyacılarındandır. Ölüm tarihi 1446 veya 1457 olarak kayıtlara geçmiştir (Bilge, 2000, 238).

İbnü'l-Verdî'nin eserinin orijinal bir telif mi yoksa alıntı mı olduğu üzerine farklı değerlendirmeler söz konusudur. Eserin başında bir dünya haritası yer almaktadır (İbnü'l-Verdî, 1149, 3b, 4a). Bu harita İstahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* eseri ile İbn Havkal'ın *Kitâb-ı şüretü'l-arz* eserindeki haritalarla benzerlik göstermektedir.

İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-acâ'ib*'i 822/1419 yılında kaleme almıştır. Zekeriya Kazvî'nin *Acâ'ibu'l-mahlûkât* eseri ile benzer muhtevaya sahip eser fasıllar (fasl-ı fi'l-büldân (İbnü'l-Verdî, 1149: 11b), fasl-ı fi Bahr-i Fars (İbnü'l-Verdî, 1149: 76a), fasl-ı fi acâibi'l-cibâl (İbnü'l-Verdî, 1149: 96b), fasl-ı fi'n-nebât (İbnü'l-Verdî, 1149: 107b) şeklinde ilerlemektedir. Eserde genel coğrafi bilgiler, dağlar, nehirler, bitkiler, hayvanlar, madenler, ahir zaman ve kıyamet alametleri (Hz İsa'nın nuzülü, Kostantiniyye'nin fethi, Yecüc ve Mecüc taifesi vd.) ile şehirler yer almaktadır. Eserin en önemli özelliği ise diğer İslam coğrafya eserlerinde pek yer almayan Avrupa, Rusya, Afrika ve Arap ülkeleri hakkında bilgilere yer vermesidir. Eser ayrıca Osmanlılar öncesi İstanbul'a dair en geniş bilgi veren İslam kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Önceki sayfalarda da ifade edildiği üzere Ali b. Abdurrahman, Kazvî'nin eserinden yaptığı tercümede İstanbul'a ve Konya'ya dair bilgileri büyük ölçüde İbnü'l-Verdî'nin ve Tûsî'nin eserlerinden almıştır. British Library'de mütercimi bilinmeyen tercüme de İbnü'l-Verdî'nin eserinden yapılmıştır (Kut, 1988, 317).

6. ‘Acâibü’l-mahlûkât Geleneğinin Osmanlı Coğrafyacılığına Tesiri Üzerine

‘Acâibü’l-mahlûkât türü eserlerin Osmanlılarda hem nüshalarının hem de tercümelerinin rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Eserleri kendi içinde tasnif ettiğimiz de ise Ahmed Tûsî (daha geniş kapsamda ele alınmıştır), İbnü’l-Esir ve İbnü’l-Verdi’nin eserlerinde şehirlere dair detaylı bilgiler yer alırken Kazvinî’nin eserinde şehirlere dair herhangi bir bölüm bulunmamaktadır. Yeryüzündeki acâibler her eserde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Kazvinî’nin eserini ayırt eden en önemli özellik ise minyatürlerin ön planda olmasıdır. Bu eserlerin nüshaları ve tercümeleri büyük ölçüde Osmanlı sarayı için yani padişah ve padişah ailesi mensupları için yapılmıştır. Bu durum Osmanlı hanedanının yüzyıllar boyunca ilmi ve ilim ehline gösterdikleri ihtimamın açık bir nişanesidir.

‘Acâibü’l-mahlûkât türü eserleri tercümeler dışında kaynak olarak da kullanılmışlardır. Mehmed Suûdî Efendi, Amerika kıtasına dair geniş bilgiler verdiği eseri *Târîh-i Hind-i Garbî*’de acâib geleneği kaynaklarından yararlanmıştı. Bu kaynaklar arasında İbnü’l-Verdi’nin *Hârîdetü’l-acâib ve ferîdetü’l-garâib* eseri ile Zekeriya Kazvinî’nin *‘Acâ’ibü’l-mahlûkât ve garâibü’l-mevcûdât* eseri bulunmaktadır. Âşık Mehmed’in *Menâzirü’l-avâlim*’deki kaynakları arasında acâib geleneğinden İbnü’l-Verdi’nin *Hârîdetü’l-acâib*’i ve İbnü’l-Esir’in *Tuhfetü’l-acâib ve tuhfetü’l-garâib* eseri yer almaktadır. Âşık Mehmed bu eser dışında yine bu külliyyat içinde değerlendirilebilecek Kazvinî’nin bir diğer eseri, *Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd*’dan da yararlanmıştı. *Âsârü’l-bilâd*’ın muhtevasında matematiksel coğrafi bilginin daha yoğun olduğu görülmektedir. Yedi iklim, bu iklimlerdeki şehirler ve meskûn alanlar, şehirlerin enlem ve boylamları, şehirlere dair tarihi ve coğrafi bilgiler eserin ana muhtevasını oluşturmaktadır.

7. Osmanlılarda Diğer Tercüme Faaliyetleri

Fatih Sultan Mehmed’in Batlamyus’un *Coğrafya* eserini Grekçe’den Arapça’ya çevirmesi de Osmanlı coğrafyacılığının tercüme faaliyetleri arasında önemli bir yere sahiptir. Ancak bu tercümenin Saray dışında kullanıldığına dair bir emare bulunmamaktadır. Bunun dışında Batlamyus’un *Coğrafya* eserini kaynak olarak kullanan Osmanlı coğrafyacıları arasında Emir

Mehmed Suûdî, Sipâhîzâde Mehmed, Âşık Mehmed bulunmaktadır. Bu coğrafyacıların Osmanlılar öncesi İslam coğrafyacıları tarafından yapılmış Arapça tercümelerden birini veya doğrudan İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan ve Batlamyus'a dayandırılan metinleri kullandıkları söylenebilir. İlki bir ihtimal olsa da ikincisi coğrafi eserlerden anlaşılmaktadır.

8. Osmanlı Coğrafyacılığının İkinci Evresi: Özgün Bilgiler, Tasnifler

Herhangi bir ilim alanında tercümelerin varlığı toplumlarda süreklilik arz eder ama yoğunluğu toplumlara ve dönemlere göre değişir. Bu değişimi belirleyen en önemli etkenlerden biri toplumların herhangi bir ilim alanında ürettikleri ve ortaya koydukları özgün bilgilerdir. Osmanlı coğrafyacılığı için ilk evrelerde yoğun bir tercüme faaliyetinden bahsediyorken³ 16. yüzyılda artık özgün eserlerin ortaya çıktığı ve bu özgün üretimin 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyacılığını zirve noktasına taşıdığı görülmektedir.

9. Özgün Coğrafi Bilgiden Ne Anlamalıyız?

Coğrafi eserlerde özgünlük derken görev ve vazife, ilim tahsili, seyahat, korsanlık faaliyetleri, ticaret gibi çeşitli sebeplerle farklı coğrafyalarda bulunanların bizzat kendi gözlemlerini doğrudan aktarması veya biriken bilgiyi, rivayetleri toplayıp düzenleyerek ve yeni bir formda ele alarak içine de kendi çalışmalarını, düşüncelerini ve gözlemlerini de aktararak eserlerini oluşturması olarak değerlendirmek gerekir. Burada yazıya dökülen bilginin özgünlüğü veya yöntemin özgünlüğü veya her ikisi de söz konusu olabilir. Örneğin 14. yüzyılda İslam coğrafyacı Ebü'l-Fidâ'nın o güne kadar şehirlere dair biriken verileri derlemesi, bu eserlerden salt coğrafi bilgileri bulup çıkarması ve örfi iklimlere göre şehirleri tasnif edip cetvellerle bu bilgileri kaleme alması hem içerik hem metot olarak özgün bir coğrafi eserin vücuda gelmesini sağlamıştır. 16. yüzyılda ise Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ını esas alan Sipâhîzâde Mehmed, bu eser dışında 36 farklı eserden tüm birikimi toplayarak Osmanlı coğrafyacılığı açısından yeni bir metotla

3 İslam dünyasının ortak dilinin Arapça olmasının ve Osmanlı ilim ehlinin de Türkçe yanında Arapça ve hatta birçoğunun Farsça'yı çok iyi düzeyde bilip kullandıkları göz önünde bulundurulduğunda bu hususun tercümelerinin sayısını doğrudan etkilediği söylenebilir.

eserini kaleme almıştır (Ebü'l-Fida örfi iklimle göre tasnif ettiği şehirleri Sipahizade isim sırasına göre sıralıyor) (Sipâhizâde, 2019: 46-50). Hem eski bilgiyi derlemiş hem de yeni bilgiler eklemiştir (kendi gözlemleri ve kendi dönemine ait eserlerdeki bilgileri). Bütün bu çalışma neticesinde ortaya çıkan bu derleme eser üzerinden birçok kaynağı okumak da mümkün olmaktadır. Çünkü müellif, kullandığı kaynakların isimlerini sürekli vermektedir. Buradan bir Osmanlı coğrafyacısının hangi coğrafya klasiklerini hatta diğer ilimlerdeki eserleri bildiğini de görmek mümkün olmaktadır.

Seyahatnâme türü eserlerde de müellifin gözlemleri dışında gezdiği yerlerde eriştiği kitaplardan veya eserini yazarken o bölgeye dair bilgi veren kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Nitekim Ali Ekber Hitai, Gıyaseddin Nakkaş'ın *Seyahatnâme'sini* ana kaynak olarak kullandığından bazı araştırmacılar onun Çin'e bile gitmediğini ileri sürmüşlerdir (Mutlu, 2011, 126). Sadece Osmanlı coğrafyacılığının değil dünya coğrafyacılığının da en önemli seyahatnâmelerinden olan Evliya Çelebi *Seyahatnâme'sinin* de çok sayıda yazılı kaynakları olduğu bilinmektedir (Karateke, Aynur, 2012).

10. Denizcilik Literatürü

Osmanlı coğrafyacılığında gelişen özgün bilgileri bazı seçme eserler üzerinden ele alacağız. Bu özgün bilgi içinde denizcilik alanında oluşan literatürün önemli bir yeri vardır. Fetihler ile gelişen sınırlar dolayısıyla Osmanlıların kara ve denizlerdeki coğrafyalara merakının da coğrafi eserlere özellikle de denizcilik alanındaki eserlere katkı sağladığı görülmektedir. Denizcilik alanında Osmanlı dünyasında kaleme alınan en önemli ve hacimli eser Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye'sidir*.

Pîrî Reis, eserin giriş kısmında telif sebebini izah ederken o devre kadar *Kitâb-ı Bahriyye* kadar değerli bir eserin kaleme alınmadığını ifade eder. Bu değerli eser de dünya padişahının, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşiğine bir hediye olarak takdim edilmiştir. Pîrî Reis eserini Kanuni'ye takdim etme sürecinde sadrazam İbrahim Paşa'nın yardımına mazhar olmuştur. 1521 yılında Mısır seferi esnasında eseri inceleyen İbrahim Paşa, *Kitâb-ı Bahriyye'den* etkilenmiş ve temize çekmesini talep etmiştir. Bu esnada gemide kılavuzluk yapan Pîrî Reis, İbrahim Paşa'nın hava muhalefeti nedeniyle sefere kara yolu ile devam etmesi üzerine Gelibolu'ya dönmüş, padişaha

sunulacak nüshayı yeniden telif etmiştir. Eser 1526 yılında Kanuni'ye takdim edilmiştir. Bu, Osmanlı devlet adamlarının himayesinin Osmanlı coğrafyacılığının gelişimine katkısına en iyi örneklerden biridir.

Kitâb-ı Bahriyye, Pîrî Reis'in hayatının, yaşadıklarının ve gözlemlediklerinin bir özetidir. Kendisinin eserinde de ifade ettiği üzere hayatının büyük bir kısmı Akdeniz sahillerinde, Akdeniz'deki adalarda seyahat, cenk ve korsanlık faaliyetleri ile geçmiş ve bu süreçte Akdeniz'in mamur ve harap limanlarını, Akdeniz'in derin ve sığ yerlerini, Akdeniz'in liman kentlerini yakinen görmüş, buralarda bulunmuş ve buralara dair bilgi ve gözlem birikimini oldukça kıymetli harita ve çizimler ve değerli bilgilerle devrin ve sonraki yüzyılların gemicilerine, devlet adamlarına bir rehber eser olarak miras bırakmıştır.

Pîrî Reis, fırtına, rüzgar, pusula, harita kavramlarını tanıtarak başladığı eserinde yeryüzünün meskûn coğrafyasını ve önemli denizlerini, Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki varlıklarının nedenini ve Portekizlilerin Hint denizi seferlerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bu anlatım ile Pîrî Reis, Osmanlı devlet adamlarını Portekizlilerin Hint Okyanusu faaliyetleri noktasında bilgilendirmektedir. Bütün bu kısımları manzum olarak kaleme alan Pîrî Reis, sözün uzamaması amacıyla Akdeniz'deki sahilleri, adaları, limanları ve liman kentlerini nesir şeklinde yazmıştır. Bu kısma yaşadığı Gelibolu yarımadasındaki iki kale olan Sultaniye ve Kilidbahir kaleleri ile başlayan Pîrî Reis, iki yüz on başlıkta Akdeniz'deki yerleşimleri anlatmaktadır. Gelibolu'dan sonra adalarla (Semadirek, Limnos, İmroz) anlatıma devam eden Pîrî Reis sırasıyla Ege denizindeki kıyı şeridi şehirleri ve adaları (Selanik, Eğriboz, Midilli, Sakız, Kerpe, Foça, Rodos, Mora vd.), Adriyatik denizi kıyıları, adaları ve kaleleri (İnebahtı, Korfu, Dubrovnik, Sam Paru, Venedik, Moya Kalesi, Reşti Kalesi vd.), Napoli sahilleri ve kaleleri, Sicilya, Malta, Mayorka, Korsika, Sardinya adaları, Ceneviz sahilleri, Barselona, Valensiya, Marsilya, Septe Boğazı (Cebelitarık), Fas, Tunus, Mehdiyye, Cerbe, Trablus, İskenderiye, Mısır, Nil Nehri, Şam, İskenderun, Anamur, Alaiye, Kıbrıs, Antalya, Marmaris, Kerpe, Girit, Santorini ve diğer Ege adalarını fasıllar halinde ele alır. Pîrî Reis, eserinde kıyı şeridi, adalar ve yarımadalar ile buralardaki şehirler ve yerleşim yerlerine dair coğrafi ve tarihi bilgileri, bu yerlerin isimlerinin kaynağını, denizdeki sığ ve kayalık yerleri, kumsalları, güvenli limanları, körfezleri, dağları, akarsu deltalarını, sıradağları, deniz

seyri için uygun mevsimleri ve yönleri aktarmaktadır. Pîrî Reis, özellikle her sahil şeridinde yanaşacak gemi türlerini ve nereye demirleyeceklerini, yakın yerleşim yerleri ve sahiller arasındaki mesafeyi ve rüzgara dair bilgileri de açıklamaktadır.⁴ Eserde ele aldığı her coğrafyanın portolan haritalarını çizmiştir. Telif ve nüshalara göre farklılık göstermekle beraber, toplam 223 haritanın yer aldığı eserde haritalar metni tamamlar özellikte olup her haritada yer adlarını vermiştir. *Kitâb-ı Bahriyye* bu özellikleri ile gemi kaptanları ve denizciler için önemli bir rehber kitap ve Akdeniz kılavuzudur. İlk telif ile ikinci telif arasında da önemli farklar bulunmaktadır. Bu farklardan ilki 1521 yılındaki telifte 120 ile 134 arası olan harita sayısının 1525 yılındaki telifte 223 haritaya çıkmış olmasıdır (Özdemir, 2008, 69-75, Bostan, 2007, 283-285). Diğer önemli bir fark ise iki telif arasındaki dil ve üslup

4 Bu hususun daha iyi anlaşılabilmesi için Gelibolu yarımadası ve Alaiye ile ilgili kısmı örnek olarak buraya alıyoruz:

Bu Fasıl Sultâniye ve Kilidü'l-Bahr Demekle Ma'rûf Olan Kal'aları Beyân Eder
Merhûm Sultan Mehmed Gâzi rahmetullahi aleyh rahmeten vâsiaten mezkûrın kal'alardan Anadolu tarafında olan kal'aya Sultaniye dedüklerine vech-i tesmiye bu olmuş kim, merhum Sultan Mustafa bin Sultan Mehmed Han kal'a-i mezkûrun üzerine varub anlar binâ etdürmişler imiş. Ammâ Rumili tarafında olan kal'aya Bahr-i Kilid dedüklerine bâis bu olmuş kim, ol kal'a binâ olduğu zamanlarda yukarudan varan gemiler, icâzeti Rumili tarafından alurlar imiş. Rumili kal'asına ânunçün Bahr-i Kilid demişler. Lâkin Rumili tarafından olan kal'anun önünde büyük barçalar yatub icâzet almağa kâbil değildir. Zirâ akındulu yerdür. Hem derindür. Meğer küçük gemiler ola, kim ifrât ile kenara yakın varub yatalar. Ammâ Anadolu tarafında olan kal'anun iki tarafı hûb vâsi' limanlardur deyü vuku' üzerine arz edüp icâzeti Anadolu tarafından alınmasına emr olmuşdur. Vesselâm. (Pîrî Reis, 2014, 82-83).

Bu Fasıl Alâiyye Kal'asın Beyân Eder

Mezkûr Alâiyye'nün denizden nişanı budur kim, anun üzerinde yüce dağlar vardır. Ol dağlarda üç kule var. Ortada olan kulenin altında mezkûr Alâiyye'dür. Dahî yakın varıcak dağ üzerinde Alâiyye'nün kalâsı görünür. Meselâ mezkûr Alâiyye, ada misalinde bir burundur. Ol burun muttasıl dağdır. Ol dağın üstü zikr olan kal'adur. Ol kal'anun aşağı tarafı ma'mûrdur, yukarı dağ hâlidür. Ammâ ol hâli olan yerden yukarı başka bir hisardur. Anun içinde hisar enenleri olur. Ammâ aşağı deniz kenarında tuğladan bina olmuş bir büyük kule vardır. Ol kulenün dibinde velî kible tarafında yatakdur. Orada baştan ve kıçtan bağlamağıla gemicükler yatur. Ol gemicüklerin önünde kârgir bina ile beş tersâneler vardır. Ammâ bu zikr olan Alâiyye önü açık yerdür. Yaz güninde yatakdur. Şuluk eyyâmında ihtirâz edeler kim, mezkûr yer rüzgâra açıkdur ve ba'dehû zikr olan Alâiyye'den Antaliyye doksan mildür, gün batısı-karayel üzerine ve Manavgat suyu otuz mildür, şöyle ma'lûm oluna. Vesselâm. (Pîrî Reis, 2014, 568).

"Vesselâm." Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*'de her fasıldan sonra sözünü "Vesselâm", "Böyle bilinsin vesselâm" veya "Şöyle bilinsin vesselâm" diyerek tamamlar. Bu hem sözün yeterli olduğu, her detayın ifade edildiği anlamında hem de eserin ana muhatabı olan denizlerde seyredenlere selam mahiyetinde değerlendirilebilir. Bu çerçevede *Kitâb-ı Bahriyye*'nin denizciler için bir başucu kaynağı olduğu görülmektedir.

farklılığıdır. Kâtib Çelebi'nin "kaba gemici dili" olarak adlandırdığı ilk telifin günümüze erişen nüshalarının daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise gemici dili olarak tarif edilen anlatımın denizciler tarafından daha kolay anlaşılmasıdır. Kanuni Sultan Süleyman'a sunulan ikinci telifteki manzum kısımların daha fazla olması (bu kısımlar büyük ölçüde Seyyid Murâdî'nin kaleminden çıkmış) daha şiirsel olan bu telifin nisbeten Saray ehli tarafından tercih edilmesine sebep olmuştur.

Kâtib Çelebi'nin "kaba gemici dili" olarak belki de eleştirdiği Kitâb-ı Bahriyye'den etkilendiğini de söyleyebiliriz, çünkü Kâtib Çelebi, *Müntehâb-ı Bahriyye* adlı eserinde doğrudan *Kitâb-ı Bahriyye*'yi model almıştır (Kâtib Çelebi, 2018, 12-17).

Osmanlı coğrafyacılığının gelişim sürecinde denizcilik alanında özgün diğer eserler Seydi Ali Reis'in kaleminden çıkan *Muhîtt* ve *Mir'âtü'l-memâlik*'tir. Özellikle denizlere, coğrafyaya ve astronomiye dair eseri *Kitâb-ı Muhîtt* (*Kitâbü'l-Muhîtt fî ilmi'l-eflâk ve'l-ebhûr*), dil, üslub ve muhteva bakımından ayrı bir kapsamda ele alınması gereken bir eserdir. Bunun nedenini Seydi Ali Reis'in bâb olarak tanımladığı kitabın on bölümüne ait başlıklarını belirterek ifade edebiliriz:

1. Bâb: Eflâk ü kevâkibin vaz'ı ve isimleri ve anâsırın tertibi ve anların müteallikâtı (Göklerin ve yıldızların isimleri ve aralıklarının ölçülmesi ile yıldızların irtifainin hesabı), 2. Bâb: İnde'l-cumhûr isti'mâl olunan üss-i sinîn. Sene-i Kameriyye ve Şemsiyye ve Rûmiyye ve Kıbtiyye ve Fârisiyye (Zaman Hesabı, Takvim, Güneş ve Ay yılları)
2. Bâb: Evzâm ü tirfât ve hakikat-i deyere ve pusula
3. Bâb: Fevka'r-rîhîn ve tahte'r-rîhîn ve cezîrelerin deyereleri ve yeni memleket ahvâli (Hint Okyanusu sahillerinde rüzgar altı ve rüzgar üstü kıyılar, adalar ve yeni dünyaya dair bilgiler)
4. Bâb: Kıyâsât ve ıstılâh-ı ehl-i bahr (Denizcilikte önemli yıldızlara dair bilgiler)
5. Bâb: Burûr-ı meşhûrenin kıyâsı (Meşhur kıyılarının, limanların irtifai)
6. Bâb: Mesâfât (Astronomiye dair bilgiler ve limanlar arasındaki mesafeler)

7. Bâb: Eryâh ve Mevâsim (Mevsim rüzgarları)
8. Bâb: Muallimân-ı bahre bilinmesi lazım olan bazı cezâyir ve esfâr ve alâmat-ı kurb-ı burur (Adalar, yollar ve ulaşım)
9. Bâb: Akla ve tecrübeye muvafık olanların sıhhati ve mahzûrât ve tûfânât (Büyük fırtınalar ve alınacak tedbirler) (Seydi Ali Reis, 1554, 2b-7a).

Bu muhtevadan da görüleceği üzere *Muhît*, ilmi açıdan astronomi ve denizlere dair önemli bilgiler ve kavramlar ihtiva etmektedir. Eser harita içermemesine rağmen aynı zamanda bir portolan eser özelliği taşımaktadır. Maximilian Bittner, *Muḥîṭ*'te belirtilen Hint Okyanusu'nda yer alan limanlar, adalar ile Hindistan'ın rüzgâr altı ve rüzgâr üstü sahillerine ait kısımları ve Seydi Ali Reis'in Amerika'ya dair bilgiler verdiği bölümü Almancaya çevirmiş ve çevirinin sonunda Seydi Ali Reis'in *Muḥîṭ*'teki anlatımı ve tarifi üzerine çizdiği otuz harita ile birlikte Almancaya çevirmiştir (Bittner, Tomaschek, 1897: 329-419). Bu haritalar Seydi Ali Reis'in Hint Okyanusu sahillerini ne kadar detaylı anlattığının da bir ifadesidir. Bu detaylı bilgiler Seydi Ali Reis'in Basra'da geçirdiği beş ay ile Basra Körfezi ile Uman Denizi'nde seyahat ettiği üç ay süresince yaptığı gözlemler ile bu sahillerde karşılaştığı gemicilerden ve kılavuzlardan aldığı detaylardan oluşmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Macid, Süleyman b. Ahmed el-Mehrî, Leys b. Kehlân gibi Hint sahillerine dair bilgiler veren ilim ehli ile *Fevâ'id*, *Hâviye*, *Minhâc* ve *Tiladetü's-şümûs* gibi eserlerden de yararlanmıştı. Ancak *Muhît* büyük ölçüde Seydi Ali Reis'in bu coğrafyada bulunması hasebiyle elde ettiği bilgiler ve gözlemlerden oluşmaktadır. Eserin telif sebebi olarak da "deryâ-yı Hind'de ne tarik ile amel" olunacağına dair olduğunu, "kapudanlar ve reisler ve keştî-bânlar ol amelden haber-dâr" olmadığından onlara Türkçe lisanıyla lâtif bir kitapla bu bilgileri bırakmak olarak ifade etmektedir. Böylece gemiciler, kimseye ihtiyaç duymadan doğrudan bu kitabı rehber edinerek Hint Okyanusu sahillerinde rotalarını rahatlıkla belirleyebileceklerdir (Seydi Ali Reis, 1554, 3b, 4a). Bu bağlamda Seydi Ali Reis'in *Muhit* eseri Kızıldeniz'den Umman Denizine, Basra Körfezi'nden Hindistan boyunca Hint Okyanusu sahillerine kadar olan bölgelerde seyrü sefer için başucu kaynağı olması hasebiyle dönemin en önemli kaynaklarından biri olmuştur.

Muhîṭ'in bir diğer önemli muhtevası, Dördüncü Bâb'ın sonunda yani Beşinci Fasil'da "Tahte'l-arz bulunan Yeni Memleket'in ahvâlin beyân eder" başlığı altında Amerika kıtasının keşfine dair bilgiler vermesidir. Bu bilgiler Kolomb'un seyahatlerinden sonraki keşifleri kapsamaktadır. Hatta metinde Kolomb'dan hiç bahsedilmez. Seydi Ali Reis bu bilgileri sadrazam İbrahim Paşa devrinde İstanbul'a gelen bir Portekizli gemici⁵ ile ticaret yapan bir Fransız gemisindeki tayfalarından⁶ almıştır. *Muhîṭ*'te yeni dünyanın keşfine dair ilk bilgi şu şekilde ifade edilir:

"Evvelâ ma'lûm ola ki ol rub'-ı meskûnun ve ekâlim-i seb'anın gayridir anı tâife-i Portukal bulmuşdur ve bulunalı elli yıldan ziyâde olmuşdur ve hukemâ-yı mütekaddimîn andan haberdâr olmadıkları müteayyindir. Zirâ kütüb-i hey'etde arzın rub'-ı şimâlisi zâhir olmuşdur deyü nakl olunmuşdur. Eğerçi müteahhirin kudemâdan bir mikdar ziyâde bulmuşlardır. Ammâ zıkr olan tâife külli dikkat idüp ya'nî niçe müddet Bahr-i Muhîṭ'i arayup âhir-i Cezâyir-i Hâlidât'ın cânib-i garbisinde tahte'l-arz bir vilayet bulmuşlardır ki ol hâliyâ Ter-i Munvâ ya'nî Yeni Dünya demekle ma'rûf ü meşhurdur." (Seydi Ali Reis, 1554, 55a).

Seydi Ali Reis'in *Muhîṭ* eseri, onun 1553'te başlayan ve yaklaşık üç yıl yedi ay süren Hint Okyanusu kaptanlığı görevi esnasında Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hürmüz ve Hint Okyanusu sahillerindeki gözlemleri üzerine kuruludur. Bu sürece dair yaşananlar ise *Mir'âtü'l-memâlik*'te kaleme alınmıştır. Bu süreçte yaşadıklarını ve seyahat ettiği ülkelerde misafiri olduğu hükümdarların nâmelerini 1557'de Edirne'de bizzat Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. *Mir'âtü'l-memâlik*, seyahatnâme türü olarak da değerlendirilecek özgün bir coğrafi eserdir. Seydi Ali Reis, seyahati boyunca Basra, Gücerat, Sind, Hindistan, Maveraünnehr, Harezm, Horasan, İran, Kazvin ve Bağdat'ta bulunmuş, buralarda ileri gelenlerle ve devlet yöneticileriyle görüşmüş ve onlar tarafından ağırlanmış, buralardaki sosyal hayatı gözlemlemiş ve tüm bu süreci detaylı bir şekilde eserine aktarmıştır (Seydi Ali Reis, 1999, 10-14).

5 "Bundan akdem İbrahim Paşa merhûmun vezâreti zamanında Darü's-saltana mahrûse-i İstanbul'a Portukal'in bir yarar kapudanı gelüp saâdetlü pâdişâh hazretlerine itâat idüp..." (Seydi Ali Reis, 1554, 56b).

6 "Zıkr olunan Yeni Memleket'den bizim zamânımızda bekâm yükü ile bir Françe barçası gelüp anlar dahi bu makûle niçe dürlü haberler verüp hattâ ol tâifenin okunu ve yayını getirdiler." (Seydi Ali Reis, 1554, 56a).

11. Yeni Keşiflere ve Uzak Ülkelere Dair Bilgiler

Emir Mehmed Suûdî'nin *Târîh-i Hind-i Garbî* eseri yeni dünyaya dair oldukça kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra eserde 'acâibü'l-mahlûkât geleneğinin önemli etkileri görülmektedir. Kaynakları arasında İbnü'l-Verdî ve Kazvinî de yer almaktadır. Mehmed Suûdî bu iki müelliften çokça alıntılar yapmaktadır. Hatta Batlamyus'un bazı bilgilerini İbnü'l-Verdî'nin aktardığı şekilde kullandığı görülmektedir (yeryüzünün çevresinin ölçümü) (Emir Mehmed Suûdî, 1583, 6a; Emir Mehmed Suûdî, 1987, 44-45). Yeni kıtaya dair acâib bilgiler de Mehmed Suûdî'nin eserinde yer almaktadır. İnsanları evde tavuk gibi besleyip yiyen yamyamlar, her iki tarafında yıldız gibi parlak organlar bulunan kuşlar, denizlerde yaşayan garip bir mahluk (eserde minyatürü de mevcut), şeytanların kadınlarla beraber olması ve bunlardan başında inek gibi iki boynuzu olan çocukların dünyaya gelmesi, farklı meyveler veren ağaçlar bu acâiblere bazı örnekler olarak sıralanabilir.

Osmanlı coğrafyacılığının ilk evrelerinde kaleme alından diğer coğrafi eserleri muhtevaları ve kaynakları açısından kısaca değerlendirmek gerekirse; Gıyaseddin Nakkaş'ın Çin seyahatine dair eseri *Kanûnnâme-i Hitâ ve Hotan ve Çin ve Mâçin* eseri, özellikle elçi karşılama, ağırlama, yılbaşı ve Çin'in kendine ait törenleri gibi müellifin etkilendiği olaylara dair detaylı bilgiler içermektedir. Gıyaseddin Nakkaş'ın bu törenlere dair tasvirleri yüzyıllardır bilinen ve günümüz algısında da var olan Çin kültürüyle özdeşir. Müellif bu gösterilerden etkilendiğini de tekraren ifade eder:

"Badehu bâzîgerler lu'ba âgaz edip tabir ve takriri mümkün olmayacak oyunlar oynadılar. Ve mukavvadan yapmış bulundukları suretlerin içine girip usûl-i Hitây ile hayret-engîz rakslar eylediler. Ezcümle bezden yapılmış ve tüyler yapıştırılmış ayakları ve burnu kırmızı bir büyük keklîğin suretinin içine bir oğlan girip miyân-ı meydânda reftâr ve ayaklarını ve başını usûl-i Hitây üzere hayret-engîz rakslar eylediler. Ezcümle bezden yapılmış ve tüyler yapıştırılmış ayakları ve burnu kırmızı bir büyük keklîğin suretinin içine bir oğlan girip miyân-ı meydânda reftâr ve ayaklarını ve başını usûl-i Hitây üzere bir güne tahrîk ederdi ki temâşâsı huzzârî mânend-i suret-i divâr eyledi." (Gıyaseddin Nakkaş, 2013, 14).

12. Şehirlere Dair Osmanlı Coğrafya Literatürü

Astronomi alanındaki çalışmaları ve eserleri ile bilinen Mustafa b. Ali'nin bu çalışmalarının da katkısıyla kalem aldığı *İ'lāmü'l-ibād fî a'lâmî'l-bilād* ile *Tuhfetü'z-zamân ve hārîdetü'l-evân* yeryüzündeki şehirlerle odaklanmıştır. Nisbeten kısa bir risale olan *İ'lāmü'l-bilād*'da yeryüzündeki 100 şehrin enlem ve boylamı, bu şehirlerde Güneş'in doğuş ve batış dereceleri, bu şehirlerin kible yönü ve Osmanlı başkenti İstanbul'a olan kuş uçuşu uzaklıkları verilmektedir. *Tuhfetü'z-zamân*'da ele alınan şehir sayısı 152'ye çıkarken şehirlere dair verilen bilgilerde de değişim söz konusudur; bu kapsamda şehirlerin hangi hakiki ve örfi iklimde olduğu, şehirlerin kısa tarihi, şehirlerdeki yapılar, sosyal doku hakkında bilgiler verildikten sonra her şehrin İstanbul'a Mağrib'e ve Mekke'ye olan kuş uçuşu uzaklıklarını vermektedir.

Şehirlerin ana muhteva olduğu ilk dönem Osmanlı coğrafya eserlerinden Sipâhîzâde Mehmed'e ait *Evzaḥu'l-mesâlik ila ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* ile Âşık Mehmed'in kaleme aldığı *Menâzirü'l-avâlim*'inde Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ının yanısıra dönemlerine kadar yazılmış İslam coğrafya literatüründen büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu literatürden alınan tüm bilgiler kaynak adı verilerek kullanılmıştır. Bu açıdan her iki eser İslam coğrafya literatürünün bir özü olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra Batlamyus'un *Coğrafya* eseri de her iki müellifin ana kaynaklarından. İki eser arasındaki en temel farklılık *Menâzirü'l-avâlim*'de kozmoğrafik bilgilere daha geniş yer verilmesi, şehirlere dair daha fazla anlatı ile hikayelerin fazlalığı ve Âşık Mehmed'in 23 yıla yakın seyahatine dair izlenimlerinin yer almasıdır. Sipâhîzâde'nin eserin Mukaddime kısmında liste şeklinde ismini verdiği 25 kaynağı ile eserin içinde ayrıca kullandığı 11 eser olmak üzere toplam 36 eserden yararlanması Osmanlı coğrafyacısının hangi kaynaklara eriştiğini göstermesi açısından önemli bir husustur.

13. Osmanlı Kartografyacılığının İlk Örnekleri

Kartografik eserler noktasında da Osmanlı coğrafyacılığının üretken olduğu görülmektedir. Pîrî Reis'in dünya haritaları ve *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin yanı sıra *Ali Macar Atlası*, *Walters Deniz Atlası*, *Atlas-ı Hümayun*, *Menemeli Mehmed Reis Haritası* deniz atlasları literatüründe yer edinmiş kartografik

eserlerdir. Mehmed Reis'in haritası Doğu Akdeniz'in Ege Denizi kısmını ihtiva etmektedir. Diğer üç atlas ise hem muhteva hem de ebatları anlamında farklı kategoride değerlendirilmektedir.

Bu atlaslar Saray nakkaşhanesinde üretilmiştir. Haritacılık mesleğinin sadece Osmanlı Sarayı ile sınırlı kalmadığını 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden de öğreniyoruz. Ancak en iyi atlaslar Saray'da üretilmiş, devlet ricaline sunulmuş, şehzadelerin eğitiminde de kullanılmıştır. Her üç atlata Amerika kıtasının da yer aldığı dünya haritası, Akdeniz ve Karadeniz haritaları ile Atlas Okyanusu'ndaki Batı Avrupa ülkelerine ait haritalar yer almaktadır. Haritalardaki deniz kıyıları boyunca yerleşim yerleri gösterilmiş ve farklı renkler kullanılmıştır.

14. Menziller ve Seferlere Dair Bilgiler:

Kartoğrafik eser veya kartografik bilgi ihtiva eden eser kapsamında kara şehirlerine dair minyatürler, çizimler ihtiva eden Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* ile Feridun Ahmed Bey'in *Nüzhet-i esrârü'l-ahyâr der-ahbâr-ı Sefer-i Sigetvâr* eserlerine de burada yer vermek gerekmektedir. Bu eserler deniz atlaslarının kara atlası versiyonu olarak da değerlendirilmektedir (Özdemir, 2008: 83). Coğrafi bilgi içerisinde görsel malzemenin önemi tartışılmaz. Bazen bir haritanın sayfalarca bilgiyi ihtiva ettiği aşıkardır. Dolayısıyla Matrakçı Nasuh'un başta 16. yüzyılın İstanbul'u (Sur içi, Galata ve Üsküdar) olmak üzere Tebriz, Sultaniye, Halep, Bağdat, Diyarbakır (Âmid), Kerbela, Necef, Hille, Kûfe, Bitlis, Eskişehir, Seyitgazi, Adana, Hemedan, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Ereğli, Konya, Kütahya, İznik, İzmit (Kocaeli) ve Gebze'nin şehir merkezlerine ait çizimleri Osmanlı coğrafyacılığı açısından büyük bir zenginliktir. Bazı şehirlerin minyatürlerindeki detaylar da ayrıca resmedilmiştir. Özellikle Kanuni'nin başta Bağdat olmak üzere sefer esnasında ziyaret ettiği yerler ve türbeler detaylı şekilde gösterilmiştir (Nasûhü's-Silâhî, 1976, 52-114).

Feridun Ahmed Bey'in Kanuni'nin son seferi olan Sigetvar (1566) kuşatmasını anlattığı *Nüzhet-i esrârü'l-ahyâr der-ahbâr-ı Sefer-i Sigetvâr* eserinde (Feridun Ahmed Bey, 2012, 31-43) Sultan Süleyman'ın Erdel Kralı Stefan'ı huzuruna kabulü, Sokollu Mehmed Paşa'nın Sigetvar kalesini keşfe çıkışı, Sigetvar'ın dört hisardan oluşan kalesi ve ilk iki hisarın fethi,

Kuşatma sırasında Sigetvar ve çevresi, iç kalenin zaptı ve Sigetvar muhasarasının sükutu, Sultan Süleyman'ın vefatını haber alan Sokollu Mehmed Paşa'nın Feridun Ahmed'in yanında üzüntü ile ağlaması, Sigetvar'ın ele geçirilmesinde cesaret ve yararlılık gösteren askerlere Sokollu Mehmed Paşa tarafından bahşiş ve timar dağıtılması, Sigetvar'ın harab haldeki birinci ve ikinci hisarları, Sokollu Mehmed Paşa tarafından tahta davet edilen Şehzade Selim'in Sigetvar'a doğru maiyetiyle birlikte hızla yol alması, Şehzade Selim Sokollu Mehmed Paşa'ya yaklaştığını bildiren mektubu yazması, Sultan Süleyman'ın naaşı ve devlet erkânının Belgrad'a doğru ilerlemesi, Sultan Süleyman'ın naaşının Belgrad'a ulaşması ve Şehzade Selim'in merhum babasının ruhu için dua etmesi, Sultan II. Selim'in cülusunu tebrik için Belgrad'da düzenlenen resmî tören, Habsburg elçisinin Sultan Selim'in huzuruna kabulü ve Şah Tahmasb'ın elçilerinin Edirne Sarayı'nda Sultan Selim'in huzuruna çıkışının resmedildiği minyatürler yer almaktadır (Feridun Ahmed Bey, 2012, 414-419). Bu minyatürler hem dönemin askeri ve siyasi olayları hakkında önemli bilgiler verirken hem de coğrafi mekanlara dair kıymetli veriler de sunmaktadır.

Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde coğrafi bilgi gözlemler, astronomik çalışmalar, ölçümler, kartografik çalışmalar ile gelişmiştir. Oluşan bilgiler, kitabi veya sözlü kaynaklar ile nesilden nesile, coğrafyadan coğrafyaya aktarılmıştır. Seyahatler, elçilik görevleri, idari görevler vasıtasıyla farklı coğrafyalarda bulunan ilim ehli de coğrafi bilginin gelişimine ve dolaşımına büyük katkılar sağlamışlardır. Oluşan yazılı kaynaklar tercüme edilerek veya çoğaltılarak yayılmıştır. Osmanlı coğrafyacılığının gelişiminde tercümelerin önemli etkisi vardır. Özellikle 'acâibü'l-mahlûkât türüne duyulan ilgi, bu eserlerin çoğaltılması ve çevirilerinin oluşmasına vesile olmuştur. Bunun neticesinde 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar bu geleneğin tercümelerinin devam ettiği görülmektedir. Aslında bu tür, hem orijinal eserler hem de tercümeler üzerinden Osmanlı coğrafyacılığı içinde yer edinmiştir.

Bununla birlikte İslam dünyasında üretilen diğer coğrafi eserlerin de Osmanlı dünyasında ilim ehli arasında dolaşımda olduğu kütüphanelerdeki nüsha sayılarından ve Osmanlı coğrafyacılarının başvurduğu

kaynaklardan anlaşılmaktadır. Tüm bu birikimden yararlanan Osmanlı coğrafyacıları, erken dönemden itibaren hem metot hem de bilgi olarak yeni coğrafi çalışmalara imza atmışlardır. Başta denizcilik alanında olmak üzere (özellikle Akdeniz ve Hint Okyanusunda dair çalışmalar), yeni keşifler, uzak coğrafyalar, menziller ve en önemlisi coğrafi bilginin ana unsuru olan şehirler üzerine gelişen bilgi, Osmanlı coğrafyacılığının gelişim sürecini oluşturmaktadır.

Osmanlı coğrafyacılığının gelişim sürecinde İslam dünyası kaynakları ile Batı dünyası kaynaklarından alınan bilgiler ve Osmanlıların kendi özgün bilgileri yer almaktadır. Kartoğrafik alanda ve denizcilik literatüründe oluşan özgün bilgi, Osmanlıların coğrafya ilmine en büyük katkıları olarak görülebilir. Ancak Osmanlı coğrafyacılığının özgün üretimi daha geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunda geniş bir coğrafyaya uzun yüzyıllar hükmetmenin etkisi de söz konusudur. Özellikle bu çalışmada ele aldığımız 15 ve 16. yüzyıl birikiminin 17. yüzyılda Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi ve diğer coğrafyacıların çalışmaları ile daha üst noktaya taşındığını söyleyebiliriz. Osmanlı coğrafya çalışmaları olmaksızın özellikle de Osmanlıların sınırları dahilindeki coğrafyayı incelemek ve algılamak mümkün olmayacaktır. Buna örnek olarak, Batı dünyasının en önemli atlası olan Atlas Mayor'u gösterebiliriz. Eserde Avrupa ülkeleri dört ciltte 159 harita ile ele alınırken Asya ve Afrika ülkeleri sadece bir ciltte iki harita ile işlenmiştir. Osmanlı coğrafyacılığının gelişimi, Batı'da üretilen çalışmalarla mukayese edilerek yapılacak yeni çalışmalarla daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynaklar

- Ağarı, Murat. "İbn-i Hurdâzbih'in el-Mesâlik ve'l-memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 237-264.
- Aydın, Cengiz - Aydın, Gülseren. "Batlamyus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Batlamyus (Klaudios Ptolemaios). *Coğrafya El Kitabı: Araştırma Raporu=Manuel of Geography: Research report=Handbuch der Geographie: Forschungsbericht*. Metin: Alfred Stückelberger, Florian Mittenhuber, Robert Fuchs; sunum: İlber Ortaylı; katkı: A. M. Celal Şengör. İstanbul: Ptolemaios-Forschungsstelle Universität Bern/Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık, 2017.
- Bilge, Mustafa. L. "İbnü'l-Verdi, Sirâceddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/238-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bittner, Maximillian - Tomaschek, Wilhelm. "Die topographischen Kapitel des indischen Seespiegels, Mohit". *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft* XL. 329-419, 1897.
- Bostan, İdris. "Piri Reis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Coşkun, Feray. "Osmanlı Coğrafya Literatürü ve Acâibu'l-Mahlûkât Janrı". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17/33 (2019), 269-286.
- Danış, İlhami. "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhizâde Mehmed ve Eseri Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 117-143.
- Danış, İlhami. "Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2019), 17/33/9-40.
- Defaux, Olivier. *The Iberian Peninsula in Ptolemy's Geography*. Berlin: Studies of The Ancient World 51, 2017.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Esir, Ziyâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/30-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Emir Mehmed Suûdi. *Tarih-i Hind-i garbî veya Hadis-i nev*. Ankara: Tarih Araştırmaları Vakfı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- Emir Mehmed Suûdi. *Tarih-i Hind-i garbî veya Hadis-i nev*. İstanbul: Topkapı Saray Müzesi Ktb., Revan, 1488, 1583.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mustafa b. Ali el-Muvakkıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Feridun Ahmet Bey. *Sultan Süleyman'ın Son Seferi: Nüzhet-i esrârü'l-ahyâr der-ahbâr-ı sefer-i Sigetvar*. haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Giyaseddin Nakkaş. *Hıtay Sefaretnamesi*. haz. Betül Mutlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

- İbn Hurdâzbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbnü'l-Esîr. *Tuhfetü'l-'acâ'ib ve turfetü'l-garâib*. İstanbul: SK, Ayasofya, 2941, 1233/A.
- İbnü'l-Esîr. *Tuhfetü'l-'acâ'ib ve turfetü'l-garâib*. İstanbul: SK, Kılıç Ali Paşa, 723-M, 1233/B.
- İbnü'l-Verdi. *Hârîdetü'l-'acâib ve ferîdetü'l-garâib*. İstanbul: SK, Hacı Beşir Ağa, 435, 1419.
- İzgi, Cevat. "Mehmed Suûdi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/526-527. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İzgi, Cevat. "Zekerîyyâ b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/160. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Karateke, Hakan - Aynur, Hatice. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*. haz. Hakan Karateke, Hatice Aynur. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Kâtib Çelebi. *Müntehab-ı Bahriyye: Akdeniz ve Ege'nin Tarihi Coğrafyası 1645-1646 İnceleme, Müellif Hattı Nüsha Tıpkıbasım*. haz. Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2018.
- Kazvinî, Zekerîyyâ b. Muhammed. *Tercüme-i , 'Acâibü'l-mahlûkât*. Walters Art Museum Ms. W.659, 1717
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kut, Günay. "Acâibü'l-mahlûkât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/315-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mutlu, Betül. "15. Yüzyılda Hitay'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hıttay Gözlemleri". *Folklor/Edebiyat* 67/125-136, 2011.
- Nasûhü's-Silâhi. *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*. Haz. Hüseyin G. Yurdaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Esîr, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdemir, Kemal. *Osmanlı Haritaları*. İstanbul: Avea, 2008.
- Pîri Reis. *Kitâb-ı Bahriyye (Piri Reis's Kitâb-ı Bahriyye)*. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, 2014.
- Sayyid, M. A. "İbn Hurdâzbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sayyid Maqbul Ahmad. "Coğrafya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/50-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Seydi Ali Reis. *Mir'atü'l-memalik: İnceleme, Metin, Index*. haz. Mehmet Kiremit. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
- Seydi Ali Reis. *Muhîtt*. İstanbul: Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, 1643, 1554.

- Sipâhizâde Mehmed. *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. Haz. İlhami Daniş. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019.
- Sezgin, Fuat. *Mathematical Geography and Cartography in Islam and Their Continuation in The Occident I*. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 2005.
- Tûsi, Muhammed. *Tercüme-i Acâibü'l-Mahlûkât*. haz. Bekir Sarıkaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Tûsî, Muhammed. *Acâyibü'l-mahlûkât ve Garâyibü'l-mevcûdât: (İnceleme-tıpkıbasım)*. Haz. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- Üstüner, Ahmet. "Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17/33 (2019), 41-104.
- Von Hees, Syrinx. "The Astonishing: a Critique and Re-reading of Ağâ'ib Literature". *Middle Eastern Literatures* 8/2 (2005), 101-120.
- Von Hees, Syrinx. "Şaşırtıcı: Acâib Edebiyatının Bir Eleştirisi ve Yeniden Okuması". çev. Yeliz Özay. *Milli Folklor* 26/103 (2014), 142-162.
- Yazar, Sadık. "XVI. Yüzyıl Türkçe Seyahatnamelerinde Acâib". *Milli Folklor* 26/103 (2014), 99-110.

Ek 1: Bazı Osmanlı Coğrafyacıları (Görevleri ve Eserleri)

Coğrafyacı	Mesleği, Görevleri	Coğrafya Eserleri	Diğer Eserlerinin Alanları
Ahmed Bican (öl. 1466'dan sonra)	Alim, Mutasavvıf	'Acâibü'l-mahlûkât Tercümesi	Dini-didaktik, Tasavvuf, Tarih, Astroloji, Astronomi
Ali Ekber Hitâi (1520'de sağ)	Tüccar, Elçi	Kânûnnâme-i Hitâ ve Hotan ve Çin ve Mâçin	
Mustafa b. Ali el- Muvakkıt (öl. 1571)	Alim, Astrolog, Muvakkıt-müneccimbaşı	İ'lâmü'l-ibâd fî a'lâmi'l-bilâd, Tuḥfetü'z-zamân ve ḥarîdetü'l-evân	Astronomi
Piri Reis (öl. 1553)	Korsan, Kartograf, Denizci, Gemi kılavuzu, Gemi Kaptanlığı, Hint Kaptanlığı	Dünya Haritaları (1513 ve 1528), Kitab-ı Bahriyye	
Seydi Ali Reis (öl. 1562)	Denizci, Şair, Tersane Kethüdalığı, Mısır kaptanlığı, Tımar defterdarlığı	Mir'âtü'l-memâlik, el-Muḥîṭ fî ilmi'l- eflâk ve'l-ebhur	Astronomi-Matematik,
Matrakçı Nasuh (öl. 1564)	Tarihçi, Matematikçi, Silahşör, Nakkaş	Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakayn-i Sultan Süleyman Han	Matematik, Tarih,
Sipâhizâde Mehmed (öl. 1589)	Müderris, Kadı	Evzâhu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-buldân ve'l-memâlik	Tefsir, Kelam, Dini İlimler
Emir Mehmed Suûdi (öl. 1591)	Müderris, Kadı, Şair	Tarih-i Hind-i Garbi	
Âşık Mehmed (öl. 1598'den sonra)	Mahkeme katipliği, Divan katibi, Seyyah	Menâzirü'l- 'avâlim	
Kâtib Çelebi (öl. 1657)	Alim, Devlet görevlisi (Divan-ı Hümayun Kalemi), Kartograf	Cihannümâ, Levâmi'u'n-nur (At- las Minor Tercümesi), Tuḥfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr	Tarih, Bibliyografya, Biyografi, Tercüme, Teşrifât, Tabakat, Astronomi, Islahat, Fıkıh vd.
Evliya Çelebi (öl. 1684?)	Seyyah, Alim, Çeşitli kademelerde devlet görevi	Seyahatnâme (10 cilt)	
Ebubekir b. Behram ed-Dimeşki (öl. 1691)	Müderris, Kadı	Cihannüma Zeyli, Nusretü'l-İslâm ve's- sürûr fî tahrîri Atlas Mayor (Atlas Mayor Tercümesi), Risâle fî'l-coğrafya	Osmanlı Teşkilatı

Ek 2: Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, Alâiye Kalesi⁷

- 7 Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (*Pîrî Reis's Kitâb-ı Bahriyye*), 568.
Haritada gösterilen yerler: Alanya Kalesi, Ayazma, Hamam, Kuzu, Tabii Pınar, Nişan, Saka Irmağı, Birene Irmağı, Din Suyu ve Ahmedce Kalesi (harap). Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (*Pîrî Reis's Kitâb-ı Bahriyye*), 568.

Ek 3: Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, Sultâniye ve Kilitbahir Kaleleri⁸

- 8 Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (Piri Reis's *Kitâb-ı Bahriyye*), 82-83.
Haritada gösterilen yerler: Eşek Adası, Kemikli Burun, At Limanı, Kirte, Kirte Karyesi, Ece Ovası, Arpadan, Büyük Behranlı, Küçük Behranlı, Kilit Bahir Kalesi, Rumeli, Maydos, Kilye, Büyük Boğalı Karyesi, Yeni Şehir Burnu, Kepez, Çeşme, Sultaniye Kalesi, Anadolu, Sarıcaeli Karyesi, Karaca Ören Karyesi.

